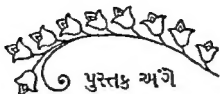

ભાઈ કાંતિલાલ ધીયાને

ખૂબ પ્રવાસો જેટા
એવી શુભેચ્છાઓ સાથે

મુસાફરી એ જન્મનું વ્યસન છે તેમના એક હું છું. દિમા-લયથી તે કન્યાકુમારી સુધી મોટરને રસ્તે ધૂમવાનો અમારો બધાનો મનોરથ ઈશ્વરે પૂરો કર્યો તેમાં એની કૃપા સિવાય બીજું કંઈ નથી.

આ પુસ્તકનાં પહેલાં સાતઆઠ પ્રકરણો શ્રીરંગમાં છપાયાં પછી કેટલાક મિત્રોનો આગ્રહ થયો કે દક્ષિણના પ્રવાસનું મારે એક સળંગ પુસ્તક આપવું. એમની એ ઇચ્છા આજે હું તૃપ્ત કરી શકું છું. તેથી મને આનંદ થાય છે. સાથે સાથે મારે જણાવવું પડે કે મારા પ્રત્યેના એમના સદ્ભાવ બદલ હું આભારી છું.

મુસાફરી એ કેવળ જીવિસ્તારનું દર્શન નથી, પરંતુ મુસાફરનો મનોવિસ્તાર પણ એમાં સંક્રાન્ત થતો હોય છે. બાહ્યસૃષ્ટિની સાથે આંતરસૃષ્ટિનું જ્યારે મિલન થાય છે, ત્યારે જ આનંદની ધારા વહેતી થાય છે. સાદિત્યના સર્જનમાં અને આસ્વાદનમાં આંતરસૃષ્ટિ સાથેનો સંબંધ અખંડ હોવો જોઈએ.

આ પુસ્તકના જેકેટ કોવરનું ચિત્ર સૌ. વસુમતી યશોધર મહેતાએ આપ્યા બદલ હું તેમનો આભારી છું.

આ પ્રકાશનનો રસ લઈ સચ્ચનો આપ્યા બદલ ગૂર્જર પ્રંથરત્ન કાર્યાલયનો પણ આભારી છું અને કાઠમી જયજિમ્પુનો પણ આભારી છું.

મારી આ ૪૪ રાત્રિઓ આપની એકાદ સાંજનો જો વિવચ બનશે તો હું મને કૃતજ્ઞ માનીશ.

શિવસદન : રાહીબામ

અમદાવાદ-૪

૧૫મી એપ્રિલ, '૬૦.

—યશોધર મહેતા

૧. યાત્રારથ	૩
૨. અણધારી મહેમાનખીરી	૭
૩. મુંબઈ અલગેશી	૧૩
૪. પૂનાને પથે	૧૬
૫. કિનારના કુંચરા	૨૨
૬. બેગમામથી હરિદ્વાર	૨૮
૭. હરિદ્વારથી બેંગલોર	૩૩
૮. નંદી કુર્મ	૪૨
૯. મહામિલ	૪૬
૧૦. શિવસમુદ્ર અને સોમનાથપુર	૫૧
૧૧. કુંજરાજસાગર અને મીરંગપટ્ટણ	૫૬
૧૨. ઉટાકામંડ	૬૧
૧૩. પ્રેક્ષિણપુરમાં આતિથ્ય	૬૮
૧૪. પ્રેક્ષિણની રાત	૭૦

૧૫. ઠેરલનો કાંદો	૭૬
૧૬. અનંતસયનમ્	૮૦
૧૭ ઠેરલનો ધોળી	૮૬
૧૮. કુચાકુમારીમાં પાદપ્રક્ષાલન	૮૯
૧૯. મીનાક્ષી અને સુંદરેશ્વર	૯૬
૨૦. રામેશ્વર	૧૦૦
૨૧. કોડી કેનાલ	૧૦૪
૨૨. ત્રિચિનોપટ્ટી અને શીરંગમ્	૧૦૬
૨૩. એક વિચિત્ર અનુભવ	૧૧૫
૨૪ શિવધુરના કમરઅળી દરવેશ	૧૨૦
૨૫ શિરડીના સાંઈમાળા	૧૨૮
૨૬. મહાકાલની તપસ્વિની	૧૩૬
૨૭ પર્ણાટનિ	૧૪૨

૧. યાત્રારથ

દક્ષિણ ભારતનો આ મારો પહેલ વહેલો પ્રવાસ હતો ટેલિય વર્ષોથી વિચાર કર્યા કરતો હતો, પરંતુ આખરે તો ૨૮-૪-'૫૬ ના રોજ સરારે છ વાગ્યે એ વિચાર અમની બની શક્યો મૂળ તો તો ૨૬-૪-'૫૬ ની પસદગી કરી નીકળવાનું રાખ્યું હતું, પણ કોણ જાણે કેમ, આખરે ૨૮ મી પસદ થઈ મનુષ્યની પસદગીઓની પાછળ દૃષ્ટ અદૃષ્ટ કયા કારણે ભાગ લખવતા હશે તેનો નિર્ણય હું હજી કરી શક્યો નથી.

બી વાય એ છ હજાર ચાર સો અઢાર, જેને અમે અમારો 'યાત્રારથ' કહીએ છીએ, તેમા અમે આઠ જણા ગોઠનાઈ ગયા ચાર અમે અને બીજા નોકરો વચનો પુત્ર મુગઈ ગયો હતો, તેને મુખઈથી સાથે લેનાતો હતો

અમે કયા કયા ફરવાનો મનસૂમો ધડ્યો હતો ? એ ગબેર, મહીસૂર, ભીટી, કેન્ન, કન્યાકુમારી, રામેશ્વર, મદુરા, ટ્રાફીકનાય, ત્રિચિનોપની, મદ્રાસ, ચિદમરમ્-આખું દક્ષિણ ભારત અમારું સ્ટેશનવેગન સાજુ સમુ હતું અને અમે પણ સાળસમા હતા આનંદનેર અમે નીકળ્યા અને અઢી-ત્રણ કલાકે વડોદરે આવી પહોંચ્યા ત્યારે અમારી ભાણી નાહતી હતી એને નાહતા ઓછામા ઓછો કલાક થાય સારા નસીંગે હવે પદર-વીસ મિનિટ જ બાકી હતી. એને ત્યાં આ પી અમે અમારો યાત્રારથ મિયાંગામ-કરજણ તરફ મારી મૂક્યો, કારણ કે કરજણની

લાયબ્રેરીમાં મારું લાપથુ ગોઠવાયું હતું અને મારી પ્રવચનવાસના સંતોષવાને હું ઇતેઝર હતો. કરજથુ એ જ મિયાંગામ. રેડવે સ્ટેશનનું નામ મિયાંગામ અને ગાંમનું નામ કરજથુ.

કરજથુ ગામમાં દાખલ થઈ પુસ્તકાલયમાં આવી પહોંચતાં ઘણા ખાડા-ટેકરા ઓળંગવા પડ્યા અને તેમ કરતાં યાત્રારથ લગભગ અધમૂઓ થઈ ગયો. ત્યારે મને થયું કે મેં મારી પ્રવચનલોહુપતા ઉપર જો જ્ય મેળવ્યો હોત તો કેવું સારું !

રાખેતા મુજમ લાપથુ કરી પુસ્તકાલયના ઓઢેદાર ભાઈઓનાં હેત પામી, તેમનું બોજન જમી પરવારી, અગે બધાં ભર્યને રસ્તે પડ્યાં. કરજથુથી ભર્યનો રસ્તો ભડે ડામરનો કહેવાતો હોય, પણ ગામડાના ઝીલા ઉપર ડામર પાથરી દીધા સિવાય એના ઉપર ખીજું કંઈ કરવામાં આવ્યું નથી. રસ્તાઓની બાજતમાં યુગ્મરાતની કમનસીની કયા કરજથુથી રાફ થઈ. મોટર બિછળ્યા કરતી હતી અને પેટમાં ગડગડોટા ચતા હતા.

ભર્ય પહોંચ્યા ત્યારે બપોરના લગભગ ત્રણ વાગ્યા હતા. જમીન-માંથી વરાળ નીકળતી હતી અને ચોગી જેવો યાત્રારથ એ અસહ્ય તાપમાં પોતાનો પંથ કાપતો હતો તે જોઈ મને તેના તરફ માનજીવિ હોય. આખરે નર્મદાનો પુલ વટાવી અગે રચને બિભો રાખ્યો. અને તેનું ત્રીજું લોચન કહેનાં રેડિયેટર, જે બજાલજીવું હતું, તેમાં નર્મદા મૈયાનું શીતળ જળ નાખી એ તપસ્વીને ટાંઢો પાડવાનો નિર્ણય કર્યો અને આખરે તપસ્વી ટાંઢો પડ્યો.

નર્મદા કેટલી સુંદર છે ! ખરા બપોરે પણ એની દરિયા મનોહરતામાં કશી કમીના લાગતી નથી. એને જોતાં જ જૂત કાળનાં પડો ખૂલવા લાગ્યાં. નર્મદાતટના ચોગીજનો, તપસ્વીઓ અને રાજવીઓની બધી હારમાળા દેખાઈ. નર્મદા એટલે જ યુગરાત.

પાણીમાં પગ ઝોળવા અમે બધાં બેખડ બિતથાં. પાણી ઠંડુંગાર હતું. પગી પુતની નજીક આવેલી એક નાની સરખી દુકાનમાંથી લેમન પી અમે જંગલી નર્મદાને અને બિલતા ભર્યને મૂકીને આગળ થયાં. રસ્તો ધીખતો હતો અને વેરાનપણ એ જ એવું આકર્ષણ હતું. રસ્તાની કદાણી પણ એની એ જ હતી. ગાડાના ચીયા ઉપર ડામર પાથરી એને 'નેશનલ હાઈવે' નામ આપ્યું એમા માટીના ચણને 'નેશનલ રેફિનરેટર' કહેવા તુલ્ય છે. મારે કહેવું ઘટે, કે વડોદરા મૂક્યા પગી રસ્તો જ નથી, ડામરનો ચીયો છે

લગભગ ચાર-પાંચ વાગ્યે અમે સુગત તરફ ફેંટાતા રસ્તે આવી પહોંચ્યા. ત્યાંથી ચીખની થઈ અતુલ જઈ અમારે રાત રહેવું હતું. ચીખથી આગળ વધસાડ અને વાપીનો રસ્તો ફેંટાતો હતો. પણ અમે તો સરસગઢ આગળ ચાલ્યા ગયાં અમે આવી ગયા તે રસ્તો ધણો સારો હતો એટલે અમે માની લીધું, કે એ જ 'નેશનલ હાઈવે' હશે. એવી અમારી અર્ધ જાગૃત, અર્ધ સંખેત દસામા મોટર પાણીના રેવાની માફક દોડના લાગી અને જોતજોતામા બિંથીમોરા આવ્યું. મારી નજર ડબલ્યુ આઈ એ એની પીગી ચોપડીમા ગઈ એ ચોપડી અમાણે અમારે રસ્તે બિંથીમોરા આવતું જ નહોતું ! હું ચમક્યો અને ફાઈવરને મોટર ચોલાનવા કહ્યું બાજુમાંથી એક માણસ પસાર થતો હતો તેને પૂછ્યા ખજાર પડી, કે ચીખથીથી વધસાડનો રસ્તો અમે ચૂકી ગયા હતા અને સાત માઈલ આગળ નીઠ્ઠી ગયા હતા

અમારે સાત માઈલનો પથ પાછો કાપવાનો આવ્યો તેથી મારા સિવાય સહુનો વાક દાઢી મે ફાઈવરને મોટર વાળવા કહ્યું.

મોટર વગી ખરી, પણ વળ્યા પગી લગભગ અર્ધોંક ફર્શોંથી આગળ વધી નહિ યોગીને જેમ એકાએક સુરતા ચડે તેમ અમારા રથરાજાને, ચણ, ગાદ સમાધિમા મહામા બિતરેલા, રથરાજાને, જગાડ્યા

ફાઈવરે તથા મારા ચિરંજીવી મુરારિએ ધણા પ્રયત્નો કર્યો પણ નિષ્ફળ મળ્યા સામ્રાજ્ય સાતેક વાગ્યા હતા અને હતાઘ ફાઈવર પરીની લૂંટો લૂંટો રથગજ ઉપર દયોડીથી ઢોઢોગઢ કરતો હતો, પણ કંઠીજ અસર થતી નહોતી બાગકની હા, સીનીહા અને જોગીની હા જાણીતી છે મોટાની હા પણ એ જ ફાટિની છે રાતના આઠ થયા

એવામા રસ્તે જતા એક ગુરખાને જોયો રાખવાનું મને સૂઝ્યું. ફાઈ સારા મિત્રેનિક આટલામાં મળે કે કેમ એવું મેં એને પૂછ્યું. એણે મને સલાહ આપી કે અમે હિમા હતા ત્યાંથી પદ્મ-વીસ વાર છેટે આવેલી મિનના કોમ્પાઉન્ડમા મેટ-ને ધોરી વાવરી નેત્યા તપાસ કરવા મિનનું નામ મેં એને પૂછ્યું નહિ, પૂછવાનું મને સૂઝ્યું પણ નહિ મારું મન બહુની બગડી રહી રમોઈમા હતું એ અવાજ રસોઈના વિચારે અમને બધાને મેટની હા ઉપર શુભો અગો ત્યારે હું શીખ્યો કે શુભો એ નિર્માત્ર વસ્તુ છે ચીખેની ચીખે હું વારવાર જીવી ગયો છું તેમ આ ચીખ ના બૂલુ એરી મેં હિંમતે પ્રાર્થના કરી

ફાઈવર અને ચિરંજીવી મુરારિ એકમેકને 'કન્સલ્ટ' કરતા હતા અને તેમની વાતે માધી 'હટ આઉટ, ફાઈવર, પ્લગ, કોમ્પ્રેગન, ડેન્કો' એના એવા શબ્દો અમારા કાને પડતા હતા આ બધા શબ્દોએ એમનું યાન બને સૂચવતો દેખા, પણ મોટર હાની નહોતી અને ધડિયાળ એવું કામ કરતી હતી મેં એમને કહ્યું કે ત્રણ-ચાર માણસો બોનારી ધણા મરાવીને જીવ્યા માનગધને મિનના કોમ્પાઉન્ડ એગો કરી દે પડી ચર્ચા કરજો પેનો શુભો ધણો પરગજુ હતો ત્રણ-ચાર માણસો બોનારી લાગ્યો અને અમારી રથયાના શરૂ થઈ રથને જોતું દોડું જામ્યું હતું. નાનાં બાગકો એના મડગાર્ડ તથા બોનેટ ઉપર ટોરારા મારતા હતા ફટવાક વળી ફુટગોર્ડ ઉપર ચડી જઈ અદર ડોકિયાં કરી આનંદ માનતાં હતા રથની અદર મોડર બાઈ અને આગળ શોફ્ટ-એમ બે જ દેવો બિરાજમાન હતા, બીજા સાવના હતા

૨. અણુધારી મહેમાનગીરી

મિલના ઝાપા ઉપરનું બોર્ડ મારી નજરે પડ્યું ત્યારે મને ખ્યાલ આવ્યો કે અમે અમારા રનેહી ભાઈશ્રી કૌશિકભાઈની સ્ટ્રુબોર્ડની મિથમા આવી પહોંચ્યા હતા. આ વિચિત્ર ઘટના ઉપર મારી ટેવ મુજમ પાછો હું વિચારે ચડી ગયો. કૌશિકભાઈને મિની મોરમા મગનાનો મને કે મારા પત્નીને ખ્યાલ પણ આવ્યો નહોતો. ચોકીદારને કદી મે ફોન લીધો. કૌશિકભાઈ ઘરમા નહોતા, પણ ફોન ઉપર અમારા રનેહી ભાઈશ્રી મધુસૂન મોદીનો સરકારી અનાજ સાંભળી મને થયું કે અમારી અકલ્પ્યા હવે વાકી નહોતી. મધુસૂનભાઈને મે અમારી વીતકને સુનાત્મક રૂપે જણાવી અને હવે કૌશિકભાઈની વીતક થશે એવું મધુ ફોન ઉપર હું વાત કરતો હતો ત્યાં તો અમારો યાત્રારથ સરસગઢ કરતો મે આવતો જોયો. એના ઉત્સાહમા હું કાંઈ વધુ વાત કરું તે પટ્ટેનાં તો મધુસૂનભાઈએ જણાવ્યું કે 'કૌશિકભાઈ આવી પહોંચ્યા છે માટે તેમની સાથે રાત કરો. કૌશિકભાઈએ એમની ખાનગીની ઘટે એવી રીતે મને કહ્યું કે 'જવાબ આવી પહોંચ્યા હું મોટર મોબીલ છું, રસોઈ તૈયાર છે.'

ત્યારે મને ખાતરી થઈ કે માણસ પોતાનો ઉતારો અને ફાટનો પોતાની મેળે નહીં કરવાને શક્તિમાન નથી એનો નિર્ણય વિશ્વનો માનિક કરે છે અમારી દમ્પ્ત અતુલમા ભાઈશ્રી સિદ્ધાર્થના મહેમાન

થવાની હતી, ઈશ્વરની હજીજ અમને નિર્દોશીઓમાં ભાઈ શ્રી કૌશિક-ભાઈના મહેમાન કરવાની હતી.

ક્રાઈસ્ટને મેં પૂછ્યું કે મોટર કેવી રીતે ચાલુ થઈ? તેણે મિના-કારી જવાબ આપ્યો કે એની મેંજે ચાલુ થઈ ગઈ. એની વાત જરાજરા હતી. મોટર સ્વતંત્ર હજીજકિડા પરાવનારી વસ્તુ છે. અમારી મોટર તો તેવી જરૂર હતી.

ભાઈ કૌશિકભાઈને ત્યાં અમે પહોંચ્યાં ત્યારે લગભગ નવ વાગ્યા હતા. કૌશિકભાઈ ઉપરાંત એમના નાના ભાઈ ગૌતમભાઈએ અને એમનાં પત્નીએ અમારી ઘણી જ આગતાસ્વાગતા કરી. તેઓ વૈષ્ણવો. મને 'વૈષ્ણવજ્ઞાનવાણું' ભજન માદ આપ્યું. પરાઈ પીડ ભાંગનાર અમારા વૈષ્ણવ મિત્રોને મેં પ્રત્યેક કાળિયે આશીર્વાદ આપ્યા. મને લાગે છે કે અમે બધાં ઘણાં જ ભૂખ્યાં થયાં હતાં અને ભજવાને શરૂઆત રૂપ ધારણ કરી અમને કૌશિકભાઈના ઘર ભેગાં કરી આપ્યાં હતાં. આવી ભજના બનાવોમાં ભજવાનનો સાથ ભેવામાં કું વહેમ ભેતો નથી. જમી રહ્યા પછી કૌશિકભાઈએ શાણી સલાહ આપી કે આરામ કરો અને સવારે મોટર ઉપર નિચાર કરજો. થાકેલા મગજે લીધેલા નિર્ણયો ભૂલ ભરેલા હોય છે એ વાત સ્વીકારી અમે બધાં એમના બંગલે સૂઈ રહ્યાં.

સવારે બેઠ્યાં ત્યારે તાઝાં હતાં. ભાઈ કૌશિકભાઈ તથા ભાઈ ગૌતમભાઈએ એમના હોશિયાર મિત્રનિકને બોલાવ્યો હતો. તેમણે અમને કહ્યું કે રામેશ્વરની યાત્રા લાંબી કહેવાય. રસ્તામાં અનેક પહાડપર્વતો અને નદીનાળાં આવે. રથને પૂરેપૂરો ડાહ્યો કર્ચો વગર જવું તે ઠીક નહિ. એમણે તથા ગૌતમભાઈએ પેલા મિત્રનિકને પૂરેપૂરી સૂચનાઓ આપી અને મોટરની તમામ કચકચ દૂર કરી જરાજરા ઠીકઠીક કરી પછી જ અમને સોંપવી એવું જણાવ્યું. ત્યારે મને લાગ્યું કે કૌશિકભાઈને ત્યાં અમારે કલાકોના નહિ પરંતુ દિવસોના ધામા નિર્ભીજ થયા હતા ! અમને

અમારા યાત્રારથ ઉપર વિરાગ છૂટ્યો. જે અમને અમદાવાદથી ફક્ત પોણા બસો માફક ઉપર જ અણુધારી અને વણકુટ્ટી રીતે લટકાવી દે તે અમને રામેશ્વર સુધીમાં તો કર્યાક્યાં અને કેવી રીતે વહેતા મૂકી દે! મેં તો મારાં પત્નીને કહ્યું કે મને આ તમારા ગાડા રથમાં બહુ વિશ્વાસ નથી. મહીસૂરથી જાડી જતાં હાથીના ભયંકર જંગલમાંથી પસાર થતી વેળાએ જો એ અટકી જાય અને કાળી ઘોર રાત હોય તો આપણું બધાંનું શું થાય? રામેશ્વર પહોંચવાને બદલે આપણે કોઈ અત્યંત દૂરના ધામમાં સદાને માટે પહોંચી નહિ જઈએ એની શી ખાતરી?

મિટ્ટનિક અને અમારો ડ્રાઈવર યાત્રારથ માટે વોટરપંપ તથા જોઈન્ટની ચાકીઓ લેવા સુરત જાવડા અને અમે બધાંએ આરામ કરવા માંડ્યો. મને થયું કે બિલીમોરાથી રીંધા અમદાવાદ બેગાં થઈ જવું અને દક્ષિણની મુસાફરીના ગ્રહ બગડેલો છે એવું માનીને ભગવાનનું ભજન કરવું. કૌશિકભાઈએ મારી નિરાશાને અસ્થાને ગણી અને મારાં પત્નીએ મારી વાતને હસી કાઢી. ભગવાન રામેશ્વરમાં મને ભણે શ્રદ્ધા નહોતી, પરંતુ મારાં પત્નીને તો સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને પુત્રોને ઉત્સાહ હતો.

બિલીમોરા મને ગમ્યું. સમુદ્ર નજીક હોવાથી પવન ઠંડો હતો. ભાઈ શ્રી ગૌતમભાઈએ એમની સ્ટ્રોબોર્ડની મિશ્ર બનાવી. દેશની મોટી મિલોમાંની આ એક છે અને તેમાં નવામાં નવી મશીનરી મૂકવામાં આવી છે. ઉદ્યોગ-ધંધામાં ગુજરાત મોખરે છે અને મોખરે રહેશે એવી શ્રદ્ધા અને ભાવના સાથે અમે યત્રોનું સંગીત સાંભળ્યું. ચોતરફ પહેડાં પરાળ અને ઘાસમાં ગુજરાતની સંપત્તિ હું જોતો હતો. સંપત્તિને જે લોકો તૃણવત્ મનતા હોય તેમણે પણ તૃણમાંથી પેદા થતી આ સંપત્તિ જોવી ધટે.

સુરત જિલ્લો ગુજરાતનો બગીચો છે. ત્યાંના લોકો હૃદયળા છે. એની જમીનમાં જ એવો કોઈ જાદુ છે.

બપોરે ફાઇવર તથા મિકેનિક મોટરનો સામાન લઈ સુરતથી પાછા ફર્યા અને સાંજ સુધીમાં તો એમણે મોટરને હસતી રમતી કરી નાખી. અમારા આનંદનો ખાર નહોતો. દક્ષિણની મુસાફરી દવે ચોક્કસ હતી.

મિત્રોમાં એ રાત ધણી આરામમાં ગાળી અને વહેલી સવારે મુબઈને રસ્તે પડ્યા કોરિકાભાઈનો તથા ગોતમભાઈ અને પદ્માવહેનનો પણ માન્યો કે અમારી મુસાફરીને એમણે જીવંતી રખાવી માત્રારથ ડાલ્યો ડમરો થઈ ગયો હતો અને મારી કટપનાની આખ આગળ કન્યાકુમારી અને રામેશ્વર તરવા લાગ્યા. ચીખચીથી વળસાડ અને ત્યાંથી વાપી ગયા વાપીમાં ચા પી સવારે આઠેક વાગે પાછા ત્યાંથી આવતા થયા.

થોડે દૂર હસતા રમતા બાબ્યા હોઈશું એવામાં પાછો અંક બગડ્યો.

ફાઇવર છનો મોજથી અને મેક્સિકાઈથી મોટર દાકતો હતો સવારનો પટોર એટલે એવગાડા ધણી એને ખજર નદિ કે બધા બળદો કાંઈ ડાલ્યા હોતા નથી સરસરાટ કરતો મોટર ચલાવતો હતો ત્યાં એક બળદ ગાડુ નજીકથી પસાર થતું હતું મોટરના મડગાર્ડથી લગભગ ચારેક ફુગ્તુ અંતર હતું છતાં બળદ એકાએક ભાગ્યો અને મોટરની એન્જિન નજીક ચર્ચી ગયો ગાડાના પૈડાની વચ્ચેની આર મોટરના પખાઓમાં આવી ગઈ અને તડાકા દેતો મોટો અવાજ થયો મોટર તો પુરપાટ ચાલી ગઈ પણ મને વહેમ હતો કે તુડસાન થયું હશે હતાને મે પૂછ્યું, કે 'જો, કાંઈ તુડસાન થયું છે કે કેમ?' એણે બાબુએ જોયું ઘોડી વાર સુધી કાંઈ બોલ્યો નહિ મે ફરી પૂછ્યું. એણે મિત્તાફરી જવાબ વાળ્યો, કે 'મડગાર્ડ ચિરાઈ ગયા છે' મે એને મોટર ચોલાવના કહ્યું એણે તે ચોલાવી અને બધા બિનચાં મળ્યાડો ચિરાઈ નહોતા ગયા, હુનઈ જ ગયા હતા, સ્વચરધાણ ચર્ચી ગયા હતા.

એની અસાધના ઉપર મે એને નિરુપયોગી અને નિષ્કૃર લેખક

આપ્યું અમદાવાદથી નીકળતા પટેલાં છ સો રૂપિયા ખર્ચી તદ્દન નવો રંગ કરાવેલી મોટરનો આ હાથહવાય જોઈ મારું અતર કંકળી બિઠ્યું. યાત્રારથની આખી જમણી બાજુ ઘવાયેલા ચોદાનો ખ્યાલ આપતી હતી

મારા પત્ની અને ચિરંજીવી મુરારિએ છનાનો બચાવ કર્યો વાક છનાનો નહિ પણ બળદનો હતો એવો એ લોકોનો મન હતો બળદ ગડિા બને, ગાડાવાળાના હાથમા ન ગહે, એમા ફાઇવર શું કરે? મને એ લોકોનુ કહેનુ ખરુ લાગ્યુ. ગુજરાતનો બળદ સાધાગણુ રીતે ડાહ્યો અને સ્વસ્થ હોય છે એના જેવો શાણો બળદ મે કાશ્મીરથી ડ્રમ્-કુમારી સુ'ની બીજે જોયો નથી મને લાગે છે, કે માડુ હાકનારે અણુધડ દશે ગુજરાતનો બળદ મોગર દેખી કદી ગડિા થતો નથી આખરે પુરાવાના અલાવે બધાંને નિર્દોષ ગણી મે મારી ઊતરતી પનોતીને જ જવાબદાર ગાળી મન મનાવ્યુ

આ બનાવે મારામા વણક પેની રિચારધાગઓ પ્રગટારી મોટરમા વ્યાપેલી મારી મમત્વશુદ્ધિને લીધે મારામા ક્રોધ પ્રગટ્યો હતો બળદને મોટર સાથે કર્યાં વેર નહોતુ, ગાડાવાળાને પણ વેર નહોતુ, તુમ્સાનમા એ માન નિમિત્તો હતા મારી વસ્તુ સદા સાન્નમી અને આખી અડિગ રહેવી જ જોઈએ એવો દુગમ્મદ માગ પારાનાર અગાનનુ પ્રનિષિ મ જ હતુ ઈશ્વરને પૂજ્યા વગર મે અને જાતની મમતાઓ કેળવી, ઉઠેરી તથા પોષી છે જે વસ્તુ એની છે એને મે મારી માની લીધી છે પત્રી દુ દીન અને દુ ખી બનુ છુ અને ઈશ્વરની પામે દોહુ છુ એ મને કહે છે, કે 'જે તારુ નથી તેનો તુ ગોક કેમ કરે છે?' એકાદ દનાક સુધી સર્ જગતના સ્વામી પરમેશ્વરે મને ખૂન ઇપકો આપ્યો મે એને કહ્યુ, કે 'તુ મને ઇપકો આપે છે તેના પ્રતા મારી મમત્વશુદ્ધિ લઈ લે તો કેમ?'

અબાડી સુધીનો પંજીનો ગસ્તો ઘણો ખરાબ, વેરાન અને નીરસ હતો ગુજરાત આટલુ સાવસર કાલ રસ્તાઓની બાબતમાં

આટલું કંઠાલ હમ સ્ત્રી! મુજવાન આજે ભારતની સરદારનો પ્રાંત છે, છતાં દિલ્હી અને મુંબઈ સાથે એને જોડનારા મોટા ધોરી રસ્તાઓ નથી. તે હકીકત દિલ્હીની ઉપજાવે છે.

રખડો કુટાલો અમારો રથ આખરે બીવંડી આવી પહોંચ્યો. ત્યાં અમે છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. છેવટે અમે જેને સહેજ રસ્તો દેહી શકાય તેવે રસ્તે આવ્યા.

વાપી પહોંચી જેવો ખરાબ રસ્તો અમે અનુભવ્યો તેવો આખા ભારતમાં જીજ્ઞે ખરાબ રસ્તો અમે અનુભવ્યો નથી. દાહોથી બાધનો રસ્તો ગઈ સાલ અમને ધત્તો ખરાબ લાગેલો. તે આ રસ્તાના મુકાબલે મરીન ડ્રાઇવ જેવો ગણાય.

બીવંડીથી થાણા, ઘાટકોપર, કુરલા અને સાયજી મુખી આવતાં સારી એવી વાર થઈ. ત્યાંથી મુંબઈ તરફ આવતાં લગભગ બે દસાક થયા. આખરે મહાસક્ષ્મી પહોંચતાં છુટકારાનો દમ ખેંચ્યો. મોટર અમે વોર્ડન રોડને રસ્તે વાળી. અને લગ્ન હમારોવાળી મહાસક્ષ્મી નગર પડી.

૩. મુંબઈ અલખેલી

મુંબઈમાં અમારી મંડળી એ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગઈ. પહેલે વિભાગ કહેતાં હું પોતે મારા મોટાભાઈને ત્યાં વાલકેશ્વર જીપડચો અને ખીજે વિભાગ કહેતાં ખીજાં તમામ સૌ. બકુબહેન ચોધને ત્યાં નેપિયન સી શેડ જીપડયાં. બપોરનો દોઢ વાગ્યો હતો અને કકડતી ભૂખ સાથે અમે બધાંએ એ લોકોના કોઈ પણ જાતના વાંકગુના વગર ધસારો કર્યો.

બકુબહેનની 'સમુદ્ર વીલા' જળ અને સ્નેહ ઉભય સમુદ્રોના કિનારે છે. ભૂખ્યાઓને ત્યાં અન્ન મળે છે અને થાક્યાં-પાક્યાંઓને બિછાતું મળે છે. ત્યાં રહેનારને કદી એમ ના લાગે, કે પોતે ખીજને ત્યાં છે. બકુબહેનની સ્નેહમદ્દાનની શક્તિ એની સચ્ચાઈથી શોભી જોઈ છે.

વાલકેશ્વર શેડ જઈ મેં મારાં ભાભીને મારી સેવાતુ કામ સોંપ્યું. ઘણાં ઓછાં માણસોને મારાં ભાભી જેવાં ભાભી મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હશે અને ઘણી ઓછી ભાભીઓને મારા જેવો એશઆરામી અને હરામ-હાડકોનો દિવર મેળવવાનું દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હશે.

મુંબઈના ત્રણ દિવસ બહુ આનંદમાં ગયા. ભાઈ-ભાભીને ત્યાં તથા બકુબહેનને ત્યાં ખાઈ પીને અમે બધાંએ વજન વધાર્યું. અને એ બધાંને વ્યાયામ કરાવ્યો.

મુંબઈ મને હમેશાં પ્રિય લાગ્યું છે. એક વાર ત્યાં રહી વક્રીલાલ કરવાનાં સ્વપ્નાં હતાં, પરંતુ મારી પાસે કોટ-પાટલન ધોવગ્રવવાના પથ

પૈસા હતા નહિ એટલે ઈશ્વર મહાન છે અને એની ઇચ્છા સવે
-છે એવું કહી અમલવાદ આવતો રહ્યો

મુનર્મિ અમારા ધન્યેલા યાત્રારથને સમો કરાવ્યો
અડીખમ પહેલવાને મૂગો માર ખાધો હોય એવો તે લાગતો હતો
એના ચકામા સાથે

મુનર્મ છેડનાં વીસ વરસમા કેટલું બધું બદલાઈ ગયું હતું
કેવડું મોટું ચર્મ મધુ હતું ! ન્યાં દરિયો ઘૂંઘરતો હતો ત્યાં
અસંખ્ય કદરૂપી ઇમારતો ઊભી ચર્મ છે ન્યાં ને ત્યાં 'ઝોનર
ફોટ' નો પતન વાય છે કબૂતરને રહેવાના માળા જેવડી બે-
ઝોરડીને માટે માણસો ત્રીસ-ચાલીસ હજાર રૂપિયાની મૂડીને દીવા
ચાપી દે છે રાતે પુરાઈ નવા માટેના આ બધા પાનરાઓ માટે આ
બધી મિત્ર ચૂકવી પાયમાલ થવું એના કરતા મરીન ફ્રાઈડના કુટુંબ
ઉપર સર્ઈ જવું શું જોઈ ! આ બધી ઝોનરશિપની લીના ન
જેવાથી સમજાતી નથી બરબાદીના રસ્તાને મુનર્મ જેવા મોટાં શહેરો
અનેક રૂપાંગ નામો આપનામા આવે છે નામોથી ઉત્કૃષ્ટ જા
મથુા ગણા લોકો પશુ બોળારાઈ બચ છે અને દસ-પદર વરસ
મધ્યમર્ગી બચાને દસ મિનિટમા સાફ કરી નાખે છે

'સમુદ્ર વીળા'મા એકો એકો હું જળાતરંગ સાબળું છું પતન
છે અને શીતળ ચર્મમા ભોગે છે બહુમહેન સાથેનો વાતાવ્યાપ પશુ એટ
જ શીતળ છે લાઘ્ય, લાવતાવ, મોઘવારી, પોવિટિક્સ, દાકત
મહાત્માઓ, મત્રી-એમ અનેક વિષયો આનન્દગ્રવન કરે છે અને મ
ડે છે વાચકેશ્વર રોક ઉપર મારા બાબી મને જાની માની લઈ ઈશ્વર
ભોગ, અમલકાર, મત્ર, પત્ર તત્ર ઈત્યાદિ અટપટા વિષયો ઉપર પ્ર
ક્રમે છે હું એમને સતોળ થામ તેવા જવાબો આપવા કોશિશ કર
કું પછી તેઓ મારે માટે સરસ લાખરી, શાક, ફ્રૂટ, હાકુસની કે
ભોગે તૈયાર કરી મારે થાળ પીરસે છે અને હું મારી સ્તનચકિતો
આભાર માની રસોઈ ગ્રાપટવા માડું છું

મારો ભત્રીજો સ્કોલર છે. એની સાથે હું એનજી, માસ, વેત્તેસિટી આવ લાઈટ વગેરે વાતો કરી મારું અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કરું છું. નાનો ભત્રીજો મારી ઠેકડી ઉઠાડે છે અને પૂછે છે, કે 'કાકા, તમે આ ગુણુપાટ કેમ પહેરો છો?' ખાદીને એ નારિતક ગુણુપાટ કહે છે અને અમદાવાદના લોકને ગામડી કહે છે.

મારો પુત્ર નંદન અને નાનો ભત્રીજો મૈનાક વાતો કરતા હોય ત્યારે સાંભળવાની મજા આવે. મૈનાકની ભાષા કાઢી, મુખધગિરી ગુજરાતી અને નંદનની જાડી લક જેવી અમદાવાદી. નંદન 'આયો તો', 'ગયો તો' બોલે. મૈનાક 'આવેલો, ગયેલો' બોલે. નંદન 'કુંગળી' કહે, મૈનાક 'કાંદા' કહે. નંદન 'ડોલ' કહે, મૈનાક 'બાલદી' કહે. નંદન 'દીવો' કહે, મૈનાક 'બત્તી' કહે. નંદનને અનુસ્વાર અને જોડાશર સાથે વેર. મૈનાકને લકાર અને યકાર સાથે વેર. બંનેની ભાષા અશુદ્ધ, અનાગરી, ગામડી. એ બંનેને સાંભળનાં અમારો વખત આનંદમાં પસાર થઈ જાય. ઉતરાણુ વખતે કાઈ જોલ મારનાર ઉપર ચિડાય ત્યારે નંદન તેને કહે કે 'તારી ખાવ ઉતારી નાખેશ.' મૈનાક ચિડાય છે ત્યારે 'હફી તોડી નાખીસ' કહે છે.

રાતે મારા પુરાણુ રતેહી ભાઈ બાલકૃષ્ણુ વોરા મળવા આવ્યા. પચીસ સાલ અગાઉ લંડનમાં અમે સાથે હતો તે દિવસો યાદ આવ્યા. વોરાએ એમની મોટરમાં મને આપું ફિટન બનાવેલું.

અમારે બીજે દિવસે પૂના જવાનું હતું. બાલકૃષ્ણુભાઈએ એમના પૂનાના બંગલે બેઠવાનો આગ્રહ કર્યો, ભાગ્યશાળી મિત્રોના મિત્રો પણ ભાગ્યશાળી ગણાય હું ભાગ્યશાળી માણુસ છું. મારાં સુખ-સગવડોમાં મારા ભાગ્યશાળી મિત્રોનો ઘણો મોટો ફાળો છે.

વોરાની સાથે ખૂબ વાતો કરી સમુદ્દનો જલ્દતરંગ સાલળતાં અમે બધાં સ્થિ ગયાં.

પછી અટકી ગઈ હતી. એમાંનાં કેટલાંક શાણાં અને સમજુ હતાં. તેઓ પસ્તાઈને પાછાં વળીને પાવલું ચડાવી આવતાં અને પછી હેંડલ લગાવતાં એટલે મોટરો ચાલુ થતી. મારી આપને સલાહ છે, કે મુંઝવેથી પૂના જતી વખતે હનુમાનજીને પાવલું ના ચડાવવાની ભૂલ ના કરશો.

મોરધાટ ચડી અમે ખંડાલા અને લોનાવલા વટાવ્યાં. આકારા રવચ્છ હતું, પરન વાતો હતો અને રસ્તો રળિયામણો હતો. ત્રીસ સાલ અગાઉ પહેલ વહેસો હતું મારા વડીલ સાથે પૂના ગયો હતો તે દિવસ યાદ આવ્યો. ત્યારે મેટલનો રસ્તો હતો. મને યાદ છે કે જતી વખતે ત્રણ વખત પંકચરો પડેલાં અને છ ઠલાકે પૂના પહોંચેલા. આવની વખતે રાત પડી ગઈ હતી. આખે રસ્તે બે-ત્રણ મોટરો નજરે પડેલી. પણ ત્યારે અમે મોરધાટના હનુમાનજીને પાવલું નાખેલું નહિ. કહેલું ઘટે, કે એ જમાનાની મોટરો પણ ભારે જોરાવર અને દેવતવાળી. એવી મોટરો જ હવે ક્યાં છે ? એ મોટરો ઉપર હનુમાનજીનું વચસ્ત્ર નહોતું.

લગભગ દસ વાગ્યાના સુમારે અમે ભાઈ વેરાના 'રોડ કોરેજ' માં આવી પહોંચ્યાં. તેઓ રત્ના વૈષ્ણવ અને પેસેટકે સુખી, એટલે બંગલામાં ગાયો રાખી હતી. નદીને કાંઠે આવેલા એમના બંગલાની વાડીમાં લગ્ગર મારી અમે ગાય માતાઓના દૂધને સારો ન્યાય આપ્યો. અને વાડીની તાજી શાકભાજી મગાવી અમારા જીદને રધિવાની સૂચના કરી.

ખાઈ પીને અમે જાણે જમીનના શોધકો ના હોઈએ એવી અદાથી રસ્તાના નકશાઓ, ગાઈડો વગેરે બધું જોઈ અને આવની દાલે કેટલા વાઝે નીકળી ક્યાં ક્યાં પડાવ નાખવા તેની ચર્ચાઓ કરી. અમારા ધરમાં પૂરી લોકશાહી પ્રવર્તે છે. પરંતુ મારો તથા મારાં પત્નીનો મન વગ્નદાર ગણાય છે. મારો મન હું મારાં પત્ની તથા બાળકોને સોંપી દઉં છું એટલે, બધું સારું વગ્ન થાય છે.

સવારે પાંચ વાગ્યે નીકળવાનું નક્કી કર્યું અને એમ પણ દરા-ચુ, કે કોલ્હાપુર પહોંચી ત્યાં ત્રણ કલાક આરામ કરી પછી આગળ વધ્યું. પૂનાથી કોલ્હાપુર લગભગ દોઢ સો માઈલ છે, એટલે સરેરાશ ત્રીસ માઈલ ગણતા લગભગ પાંચ કલાકે પહોંચી સકાય પરંતુ આ બધી ગણતરીઓ પ્રમાણે અમે કદી વર્તી શક્યા નથી એટલું જિમેરીશ વહેવા જિંદનામા મારા પત્ની તથા હું અમે બંને ચાર વાગ્યે જિરીએ અને મહામહેનતે બધાને જિંદાડીએ અમારા મહારાજ તો સહુથી મોડા જિંદનારા જાગે ત્યારે પણ બિઘતા જ હોય મોટરમાં પણ ઝોકા ખાઈ બાઈ નોકર પણ એવી જ આળસુ નાનો રાજ્ય સહુથી મોડો જિંદનારો.

સાંજે વાનાઝોડુ થયું અને વરસાદનું સખત ઝાંપડું પડ્યું. હવામાં સરસ તાજગી આવી અને મન પ્રકૃતિવંત ચર્ચિ ગયા વરસાદ રહી ગયા પછી અમે અમારા મિત્ર શ્રીમતી પરીનમહેન કામાને મળવા જિપડયા એ-ત્રણ પેટીઓ, જે અમને ભારૂંપ લાગતી હતી, તેનો એ જ એમને ત્યાં હાવો કર્યો આના સપેનરા કાઢીને વળગાડવા તે ખરામ કહેવાય તેવું અમે જાણતા હતાં, છતાં અમે એ પ્રમાણે કર્યું અમને એમાં કાંઈ અડગતુ લાગ્યું નહિ મરણ કે બોધો અને ઉપદેશો પારખ માટે જ હોય છે, પોતા માટે નહિ.

મોટરમાં બેઠક માલ સામાન અને માનરહાર લરવાની મારા પત્નીની વણસુધરી ટેવને પરિણામે દર મુસાફરીએ અમે બધા પરેશાન થઈએ છીએ સગવડની શ્રમણામાં જાણી જૂનીને દુઃખ, પરિતાપ અને સતાપ વહોરવાં એ અમારો દર મુસાફરીનો અનુભવ છે.

પરીનમહેન હસતે મોઝે અમારા ત્રણ સપેનરા સ્વીકાર્યો અને ઉપરથી ચા પિવડાવી પારસી મિત્રોની ખાનદાની અને દિનોગ્મની સદા જુદા જ પડી આવે.

સાંજે પૂરી શકનો પ્રેમગ્રામ હતો બાલકૃષ્ણલાઈની કૃપાથી દૂધની

૪. પૂનાને પથે

મુંબઈથી પૂનાનો રસ્તો વહેની સવારે તા ૩-૫-૧૯૬૧ના રોજ

અમે પકડ્યો સારા નસામે સવારનો પાચનો સુમાર હતો એટલે ટ્રાફિકનું દમાણુ ઝોણુ હતું યાણા આગળની 'બોટલ નેક' પસાર કરી પૂનાને રસ્તે રથ મારી મૂક્યો ચોડી વારમાં સલામિનો વનવાયુ ફરમા માડ્યો અને આનંદથી અમારા મન તરબોળ બન્યા રવિવાર હોવાથી મુંબઈગરા સહેલાણીઓની રગમેરગી મોટરો અમારી બાજુએથી સરસરાટ પસાર થતી હતી અદર બેઠેનાઓના પોશામ્નુ વૈનિધ્ય મારી કંપનાને સતોજ કરતું હતું પચરગી પ્રમળની બાબતમાં કંપનાઓ પણ પચરગી બની જાય

લગભગ ત્રીમેક માઈલ કાપ્યા હોને ત્યાં અમારી સામે એક મોટર પોતાતું મો ક્રાડીને બોલી હતી ચાર-પાચ માણસો પહેલા પકચરને જોતા અસહાય ઊભા હતા અમે અમારો રથ બોલો રાખ્યો અમારા ક્રાઈવરે તથા દીકરાઓએ તેમને જોકે આપી પૈડું વ્યાવવામાં મદદ કરી લગભગ અર્ધી કલાક અમે આ રીતે ગાળ્યો અને ફરજ બજાવી વહેતા થયા

અમારુ સ્ટેશનલેમન હવે ચિકાર હતું, કેમકે મુંબઈથી ચિરણ્વી નદન દાખલ થયો હતો એના જોડાયા પછી અમારી ટોળીમાં વધુ એતન આવ્યુ અને રસ્તો વહેલો ખૂટતો ગયો

ખોપરી આવી પહોંચ્યું અને બોરધાટની હદ શરૂ થઈ. ખોપરી આગળ મોટરનું પાણી બહી નાખીને ચાપાણી પીવા અને રોકાયાં. ચાળીસ-પચાસ મોટરોની હાર બની હતી. એ અંધો કલાક દરમિયાન મેં ચિત્રવિચિત્ર માનવસૃષ્ટિ જોઈ. મને ખાતરી થઈ કે એક જ દાયકામાં મુગ બદલાઈ ગયો હતો, માણુમો બદલાઈ ગયાં હતાં, પોશાક, હાવમાવ-પણું બદલાઈ ગયું હતું. મુખઈ-પૂનાની વચ્ચેનો મુસાફર વધુ અછડ, વધુ ફછડ, વધુ પાશ્વાત્ય, વધુ રંગીન, વધુ આતંકર લાગતો હતો. એને મુકાબલે અમે બધાં મધ્ય યુગના ખેડૂતો જેવાં લાગતાં હતાં.

અમે પછી બોરધાટની ચકાઈ શરૂ કરી. ઘાટ ઉપર હનુમાનજીનું મંદિર છે. હનુમાનજીને પાવલું, અંધો કે રૂપિયો ચકાવી ટોપરાની શેષ લઈ મોટર હંકારવાની જૂની પ્રથાને માન આપી મેં પચીસ નવા પૈસા મૂક્યા અને ટોપરું લઈ બધાને પ્રસાદ વહેંચ્યો. આવી બાબતોમાં હું આ ચીજ વહેમ છે કે વહેમ નથી એવી નિરર્થક, નિરુપયોગી, નીરસ ચર્ચામાં હવે બિતરતો નથી. દાયકા પહેલાં એવું બહુ ગમતું, હવે નથી ગમતું. જે લોકો હનુમાનજીને પાવલું ચકાવ્યા વગર હંકારે છે તેમની મોટરોને મોં ફાડીને બિલાં રહેવું પડે છે અને જે લોકો પાવલું ચકાવે છે તેઓ સરસરાટ ચાલ્યાં જાય છે એવી માન્યતા છે. અમારે તો નિર્વિધને મુસાફરી કરવી હતી. ખરી-ખોટી માન્યતાઓ ચકાસી જોવા અમે આ મુસાફરી ખેડી નહોતી. હનુમાનજી મારા પાવલાના શૂખ્યા છે એવું હું માનતો નથી; પણ આખરે પોતે દેવ છે, માણસ કરતાં જુદો જાતનું મગજ ધરાવતા હોવાથી માહું પણ લગાડી બેસે. વળી, મને શ્રદ્ધા હોય કે ન હોય તે વસ્તુ મહત્ત્વની નહોતી, મારા પત્નીને શ્રદ્ધા છે તે વસ્તુ મહત્ત્વની હતી. એમના જીવને સારું લાગે તેવું કરવાથી મને પોતાને પણ સારું લાગે છે.

મારે હોમરનું જોઈએ, કે જે જે લોકોએ હનુમાનજીને પાવલું ન ચકાવ્યોના અનાદર કર્યો હતો તે બધાંની મોટરો થોડે દૂર ગયા.

તો ખોટ નડોની. સાંજ ધણી ખુશનુમા હતી. અમારો 'હોલીડે મુડ' ખીંચ્યો હતો. જમી પરવારીને અમે બધાં મર્યાં મારવા બેઠાં. નંદનનો ટીબળો સ્વસ્થ સાંજના આનંદમાં ઉમેરો કરતો હતો. માનવસ્વભાવની જુદી જુદી ખાસિયતોમાંથી નિર્દોષ આનંદ આપવો-દેવો એમાં કાંઈ ખોટું નથી. અને આનંદ એ જ આપણું સાચું ધન છે એ વસ્તુ બૂઝી શકાય નહિ. હું તો પચારીમાં પડ્યો પડ્યો બહુ સાંભળ્યા કરતો. ઠંઠા-મસ્કરી સાંમળનો હું નિદ્રાધીન થઈ ગયો. વહેલાં બેઘી જનારને મોટામાં મોટો એ લાલ ચામ છે, કે પોતાની મસ્કરીઓ સાંભળવાનો એને વખત આવતો નથી.

રાખેલા મુગળ અમે બંને ચાર વાગ્યે બેઠી ગયાં. અગાઉ હું મોડો બેઠનારો માથુસ હતો, પરંતુ મારી એ કુટેવ છોડાવનારાં મારાં પત્નીનો હું ઝગડો છું. મુસાફરીમાં અમે બંને તો અચૂક ચાર વાગ્યે બેઠી જઈએ અને પછી નોકરોને ઉપડીએ. નોકરોને બેઠતાં બેઠતાં પાંચેક વાગી જાય. પછી છોકરાંઓ બેઠે. નાહી પરવારી અમે બધાં વહેલામાં વહેલાં છ વાગ્યે નીકળી શકતાં. જ્યારે મોટું ન ચામ એની તકિદારી હું હમેશાં તાખતો. અમે બંને જણાં જો ચાર વાગ્યે ન બેઠતાં હોત તો હું નથી માનતો કે અમારો સંધ બપોર વહેલાં નીકળી શક્યો હોત. અમારા મધુ દીકરાઓમાંથી એ જણા મોડા બેઠનારા છે. એમના ભાવિ માટે હું ચંકાદીત છું. શેફર રાજપૂત છે છતાં વહેલો બેઠે છે. એક નોકર છોકરો ખેડૂતનો બાળક છે અને એના કુળને દીપાવે એટલો વહેલો બેઠે છે. અમારા ભટ્ટજી તો બ્રાહ્મણ છતાં સ્નાન પ્રત્યે ખાસ પક્ષપાત ધરાવતા નથી અને નિદ્રામાં જ રમ્યા પચ્યા રહે છે. નોકર બાઈ બ્રાહ્મણ છતાં વહેલાં બેઠવામાં અને સ્નાન કરવામાં ઉદાસ વૃત્તિ ધરાવે છે.

વહેલાં બેઠવા સંબંધમાં મારે ફક્ત એટલું જ કહેવાતું છે, કે ચોવીસ કલાકમાં પચેસના ચારથી સાડા પાંચ સુધીનો દિવસ જ કલાક

એવો છે, જ્યારે મનુષ્ય પ્રજાની પાસે નહિ પરંતુ પ્રજા પોતે મનુષ્યની પાસે આવે છે તે વખતે આપણે જો બધતા હોઈએ તો તે આપણને જગાડતો નથી પણ મૂંગો મૂંગો બેસીને પડી જતો રહે છે

આર વાગ્યે જીવિને અમે ‘જીડો, જીડો’ ચર કર્યું, પણ રામેતા મુજબ ફ્રાંસીસ, અમરત અને નદન એ સિવાય બીજું કોઈ જીવુ નહિ અમદાવાદથી નીકળી જાય તે અમારો અપવાદ ગણાયો. આર વાગ્યે દરેક જાણે .
રજો! માથે લાગે બે

૫ શિવાજીના ડુંગરા

પૂનાને 'આવળે' કહી અમે અમારે રથરાજ વહેતો ક્યો પૂના આવતી તથા જતી વખતે દું દમેરા શિવાજી મદારાજનું તથા લોકમાન્યનું સ્મરણ કરું છું. તેમ કરવાથી મારા મનને સુખ થાય છે

૫ દરેક માણસ ગયા હોઈશું ત્યાં મને મોટર હાકવાનું મન થયું ફાઇવર તથા ચિરજીવી મુરારિ થાકી ના જાય એ બહાના હેઠળ મેં સિટ્યરિંગ હાથમા નીધું મારાં પત્નીએ મોં મરડીને હસી લીધું હસી એની મને ખાતરી હતી એટલે મેં તેમના તરફ જોયું નહિ સિટ્યરિંગની સામેના ચાટનામાથી હું જોતો હતો કે તેમને મારી ફાઇવિંગ શક્તિ પ્રત્યે માન નહોતું એટલું જ નહિ પણ ધણો નીચો અભિપ્રાય હતો દું એમના મતને મગતો નહિ હોવાથી મેં મોટર હાક્યે રાખી મને લાગે છે કે દું મોટર સારી હાકુ છું અને આ વખતે પણ હાકતો હતો યાત્રારથ મોટો ઝડિયો હોવાથી કેટલીક વાર કલામા નહિ રહેતો હોય એ હું સ્વીકારું છું, પણ એકદરે દું તેના નહિ પણ તે મારા કાબૂમા હતો

ચોડી વારે ખલાકિત ઘાટ આવ્યો મેં રથરાજને આસાનીથી હકાયો અને મારી હાંધ્યુકળા ઉપર દું પ્રસન્ન હતો પાછળથી મારાં પત્નીએ મારા વિરુદ્ધની કિલયાલ શરૂ કરી દીધી હતી નીચે પ્રમાણે

શબ્દો મારા કાને પડતા હતા ‘ચાકી જશો, સ્પીડ એકધારી નર
વીઝાવીઝ કરશે છો, અથડાવી મારશે મુરિ! તું એમને કહે
ગઈ જાય’

શબ્દો તરફ દુર્લક્ષ કરી મેં મારી મેજે હાંકીયે રાખ્યું ઘાટ
ચાકી પૂરી ચર્ચ અને ઉત્તરાણી શરૂ થયું ઘાટની ટોચ ઉપર
મહારાષ્ટ્રનો ભૂવિસ્તાર ખુલ્લો થયો શિવાજીના ઘોડાના ડામલા ૨
સભળાયા, અને આ પ્રદેશના ઇતિહાસમા મન તરંગે ચડ્યું ધ
જીનરી ગયા પછી મેં મોટર અડકાવી અને વધુ દીકા સાભળવી
પડે માટે ફાકવાનું માઠી વાળ્યું

સત્તાગ આવી પહોંચ્યું ત્યારે સમારના નવ વાગ્યા હતા ચાપા
અને નારતો કરવા અમે બધાં જિતયાં બસરેન્ડ આગળનું ઉપકારક
ઠીક હતું અમે દાખન થયા માનિક મદ્રાસી હતો એની વાણી સવ
હતી ખાસાની વાનગીઓ ખરામ નટોતી એકાદ કનાખા ચા-નારો
પનાની અમે રમ્તો માપવાનું નક્કી થયું સત્તાગ જોવાની ટાઈ
ઈચ્છા નહોતી એના રૂપરંગ અને ઢગમઢા કશું ખેચાણ નહોતું

મોટર ચનાનનાની મારી એજ પાછી જીપડી ‘મુરારિ, તું ચાક
ગયો હોઈશ’ એમ કહી કું ગિટ્યરિંગ આગળ જોતી ગયો મા
પત્નીએ પાછું મોઢું જમાડ્યું એમણે ફાઈવગની સામે જોયું ફાઈવ
મારી સામે જોઈ મને તરફી ના લેના મ્હુ ‘તને જો થાક ના લાગે
હોય તો મારે કાઈ ચનાવવાની જરૂર નથી’ કહી કું જિતરી ગયો
સમજી ગયો કે હવે મારો ભાગે ચનાવવાનું નથી મારા પત્નીએ મા
વિરુદ્ધના મોરચા ગોઠવી દીધા હતા

સત્તાગથી કેલ્ડાપુરનો રસ્તો એ કનાકમા કાપી નાખવાની ધારણ
હતી હવે અમે તમ મહારાષ્ટ્રમા હતા આસપાસનો પ્રદેશ કુંગરા
અને રાજિયામજો હતો અમે સપાટ જમીન ઉપર હતા એટલે દૂરન

કુંગરા વધુ રળિયામણા લાગતા હતા. ગાડાની અવરજવર ધણી હતી. એટલે મોટર સંભાળીને ચલાવવી પડતી. ગામડાના સાઇકલવાળાઓ સાઇકલને આગ તેમ વીંજતા. તેથી એમને પણ પાછા બચાવવાના હતા. ઈશ્વર એમને બચાવતો હતો કે અમે એમને બચાવતાં હતાં એ સંબંધમાં ચર્ચા કરવી બિનજરૂરી છે.

પવન દડો હતો અને કરાડ અને પેડ વટાવી અમે ખુશનુમા હવાનો લદાવો લેતાં કોલ્ડાપુરની સીમ સુધી આવી પહોંચ્યાં. ટ્રુકો દોડાવનારા ધણા બેપરવા, અસાવધ અને બેગવાબદાર હોય છે. એનો અનુભવ અમને આખી મુસાફરીમાં થયો—છેક અમદાવાદથી તે કન્યાકુમારી સુધી. ટ્રુકમાં બેસુમાર ભાર લાદી ગમે તેમ મારી મૂકતા આ યમદૂતોને કોઈએ વારવા બેઈએ. કેટલાં બધાં ખાણુઓ તથા દેરોનો આ યમદૂતો સંહાર કરે છે એના આંકડા સત્તાવાર રીતે બહાર પાડવા બેઈએ.

કોલ્ડાપુર પહોંચતાં ધાપી કરતાં વધુ સમય ગયો, કારણ કે આગલી ટ્રુકોવાળા 'સાઇક' આપના નહોતા. અમે ગમે તેટલાં હોર્ન વગાડીએ છતાં હશી દાઢ આપતા નહિ. લગભગ સાડા બાર—એકે આખરે અમે કોલ્ડાપુરના ડાક બંગલામાં પહોંચ્યાં.

ડાક બંગલો ભરેલો હતો અને ખાનસામે બેસકે કે જાહોન નકાર લણુનો સામેો જીમેો રતો. અમારે રાત રોકાવું નહોતું. ફક્ત બપોરનો નાસ્તો કરી ઘેરો પવાણુવો હતો. એણે અમારી વિનંતિ સ્વીકારીને આખરે એક ઓરડો આરામ માટે કાઢી આપ્યો. એનો પાડ માની અમે અમારું ભાથું કાઢ્યું અને પૂરી, શાક અને હાડુસની કેરીથી મુઠા સતોપી. બપોર ચડતો હતો અને સ્ટેશનવેગન આરામ માગતું હતું. રેડિયેટર ગરમ થઈ ગયું હતું એને ખાલી કરી ઈંડા પાણીથી ભરી દીધું અને પૂનાથી દોઢ સો માઈલ નિર્વિધે કાપ્યા તેના આતંદમાં અમે બધાં આડાં પડ્યાં. બપોર નમતો થયો અને ચાર વાગ્યાની ચા પી અમે પાછા રહે ચડ્યા.

કાલ્હાપુરથી બેવગામની મજલ પાસઠ માછળની છે અમે નક્કી કર્યું હતું કે સાંજે બેવગામ પહોંચી રાત ત્યાં ગાળવી અને બીજે દિવસે બેગવોરનો રસ્તો પકડી હરિહર મુકામ કરવો.

પાચેક માછળ કાપ્યા હશે ત્યાં પવન જોગથી કુંકારો અને હડક ઉપરથી લાગ્યું કે મેઘરાજા ધામધૂમથી પધારી રહ્યા હતા કાચ ચડાવી દીધા અને પવનનો પ્રચંડ ધસારો સહન કરતો અમારો રથ ગગડ્યો ગયો ઉપરના સામાન ઉપર બાંધેલું કેન્વાસ ઊડના લાગ્યું અને બે છોડેથી છૂટી ગયું અમે વેગન જીમ્મુ રાખ્યું અને કેન્વાસ ફરીથી બાંધ્યું ત્યાં તો મેઘરાજાનો આરો શરૂ થયો.

હવામાં એકદમ પનડો આવ્યો હડક થઈ તેથી મન ખીની ગઈ. લગભગ પાચેક કનાક સુધી અમે મોટર બેઠી રાખીને કુદરતની શોભા માણવા માંડી નવરા પડ્યા એટલે મિશ્નિમોકસ ઉધાડ્યું જ પડે સેવ, ચેરડો અને પોન્ડો પાછા શરૂ થઈ ગયા.

લગભગ પાચેક વાગ્યે અમે વેગન હટાડ્યું ત્યારે વરસાદ રહી ગયો હતો અને પૃથ્વી નવી બની ગઈ હતી અમે માદનોમિટર જોઈ ગણતરી કરી તો આ ઝાડ, જેની નીચે અમે થોભ્યાં, ત્યાં સુધીમાં અમઠાવાદથી સાત મો પચીસ માછળ થયા હતા એમાં મુમઠનું ફરવા ફરવાનું આની જાણ હવે અમારે બેગવોર જવાનું હતું તેમાં બીજા લગભગ પોણા ચાર મો માછળ કાપવાના હતા.

માછળોની ગણતરી કરતા કરતા અમે નીપારી આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી સંજેશ્વરને રસ્તે પડ્યા સંજેશ્વર પહોંચ્યા ત્યારે બાથાનો ટમ્બો લગભગ ખાલી થઈ ગયો હતો અને સંજના છ વાગ્યા હતા બેવગામ હવે ફક્ત ત્રીસ માછળ હતી હતું અમે હકાર્યો રાખ્યું.

સંજેશ્વરથી બાર-ચૌદ માઈલ આગા હોઈશું ત્યાં રથરાજ પાછો

ગાડો ચલે કશું બોલ્યા ચાલ્યા વગર અદ્ય વાળીને ઊભો રહ્યો.
ફાઇવરે અને મુરારિએ પાછી ઠોકઠોક શરૂ કરી

નજીકમાં એક પપ ચાસતો હતો અને ત્યાં મોં ઘોવા તથા
મીઠા પાણીની સહેલ કરવા ચાલ્યાં ફૂવાને મરાઠીમાં ‘વાવડી’ કહે છે
વાવડી ખાસ ઊડી નહોતી

પાછા ફર્યા ત્યારે રથરાજ તો વગર મનાયો એવો ને એવો જ
હતો ફાઇવરે કહ્યું કે વોટર પપ ગયો છે એનામાં બે ખેડૂતોને મેં
ખાનુના ખેનરમાં મજૂરી કરતા જોયા

ખેડૂતોએ કહ્યું કે તથા માઈલ નજીક એક ગામ છે ત્યાં કદાચ
દૂધ મગે તો મગે અમારે ચા પીવી હતી એટલે પૂછપરછ કરતા
હતા મજૂરો લના હતા એમણે કહ્યું કે મોટરને ધક્કા મારવા હોય
તો આવીએ તથા-ચાર બીજી મોટરો અમારી મોટરનો સત્યાગ્રહ જોતી
ઊભી રહી, પણ કશું વળ્યું નહિ સાત વાગ્યા હતા ખેડૂતો કહે,
અધારું ઘઈ જાય પછી આગળના જરો કેમ કે આગળ ઘાટપ્રમા નદી
ઓળખ્યા પછી દસ માઈલનું જગત સાડું નથી બહુ બાદ તો સત
ગતીના કાં બગવા મુશ્કેલી આર પાંચ માઈલ કાપરો રાત ત્યાં રહેજો

એ સમયની કાશુ જાણે કેમ પણ અમારા હાનીના રથરાજ ઉપર
અસર ઘઈ અને એ એકદમ ઝમઝી ઊઠ્યો અમારો આનંદ પણ પાઠો
વહેતો થયો ખેડૂતો અમારી તડેનાતમાં રહ્યા હતા તેમને મેં પૂછ્યું
કે કેટલી રાત્રી મગે છે તેમને કહ્યું કે દિનભરની મજૂરીના દસ
આના મગે છે એમની સગળતા અને સચ્ચાઈ એમની અખોમાંથી
નીતરતા હતા અને એમને બક્ષિસ આપવા માડી તે એમને ધન્ય
આનાકાની બાદ સ્વીકારી

જગત અને ઘાટપ્રમા વચ્ચે અને લગભગ આઠ વાગે બેનગામ
પહોંચ્યા અને કાં બગવાની શોધમાં પડ્યા રાતનો વખત હતો એટલે

રસ્તાના પાગિયા વાગવાની મુશ્કેલી હતી પૂછતે પૂછતે, ચકરડી-ભમરડી કરતા આખરે અમે ડાક બગલામા આવી પહોંચ્યા

બગલાનો રખેરાળ યુવાન મુસ્લિમ હતો મે તેને હકીમત કહી એનામા માણસાઈ હતી એક મોટો ઓરડો પોતે કવાક પડી આપમે એવું કહ્યું તેમા ઊતરેના મુસાફરો કલાક પડી રવાના થવાના હતા ઓરડો ખતાવવા તે અમને લઈ ગયો વરડામા એક સિધી યુવાન બેઠો હતો અમે તેને ઓળખ્યો એણે અમને પણ ઓળખ્યા મુબઈથી પૂનાને રત્ને જેમની મોટર અંગેની અને અમે મદદ કરેલી એ પાર્ગિના તે હતો એણે અમારું ભાવજીતુ આવગત કર્યું થોડી વારમા પાર્ગિના ખીજ આવી પહોંચ્યા એક બેક મેનેજર હતો, ખીજે પોનીસ અમન દાર હતો, ત્રીજો વેધારી હતો-બધાએ અમને જમવાનું નોતરું દીધું, પણ અમે સાક્ષાર ના પાડી અમે અન્નાહારી હતા, તેઓ માસાદાગી તેઓ બધા રાતનું મોનરિંગ કરી સીવા બેગનોર જવાના હતા અમારો વિચાર રાત શેકાવાનો હતો જમી પરવારીને તેઓ ચા-ચા ગયા અને અમે ઓરડાનો કબજો લીધો

બગલાનો રખેરાળ, જે મુસ્લિમ યુવાન હતો, તેનું નામ રાજન હતું, ધણો ઇમાનવાર માણસ હતો પરમજુ પણ એવો એણે અમને એક સાગ ઉપહારગૃહમા લઈ ચાનનાનું માથે લીધું અમે બધા બૂખ્યા હતા અને સારી અન્નાહારી હોટનની શોધમા હતા જે હોટનમા એ લઈ ગયો તે ગામથી દૂર હતી, પણ ખાવાનું ધણું સારું હતું જમી પગારી રાતે દસ-સાડા દસ પાછા આવી અમે સુઈ ગયા

૬. બેલગામથી હરિહર

બેલગામને સામાન્ય ગિચાના માણસોનું મહાજનશ્વર કહે છે. ત્યાંથી ગોવા નજીક છે. મદારાષ્ટ્રની સરહદનું ગામ છે. પરંતુ વહીવટને કારણે તેને મહીસૂર રાજ્યમાં મૂક્યું છે. લગભગ સિતેર ટકાની ખોથી મરાઠી છે. અને કન્નડી ખોલી ઘણાં ઓછા માણસોની છે. ચારે તરફ લીલાસ હતી અને આખોડવા સારી લાગી.

ખીજે દિવસે અમે બધાં જરા મોડાં જીક્યાં અને ધારવાડ તથા હુબલીના રસ્તો લીધો ત્યારે લગભગ અગિયાર વાગી ગયા હતા.

બેલગામથી ધારવાડનો રસ્તો ચડાણ-હિતરાણુવાળો છે. બે નાનાં જંગલો પસાર કરી અમે ધારવાડ પહોંચ્યાં ત્યારે લગભગ બે વાગ્યા હતા. ધારવાડ પણ રણિયામણું છે. ચારે તરફ નાની નાની ટેકરીઓ અને ઝાડોને લીધે દેખાવ મનને શાંત કરે તેવો છે. વરસાદનાં ઝાપટાં પડી ગયાં હતાં તેને કારણે પણ હોય.

ધારવાડમાં મોટું વિશ્વવિદ્યાલય છે. જુદી જુદી કોલેજોનાં મકાનો અમારી નજરે પડ્યાં હતાં. કણ્ઠોટક યુનિવર્સિટી સારી વિકસેલી છે તેના ખ્યાલ આવતો હતો.

બૂખ લાગી હતી એટલે એક નાનાં કોફેમાં લખવ થયાં. હવે અમે કણ્ઠોટક એટલે કન્નડ પ્રદેશમાં હતા. મરાઠી ભાષાની સીમા પૂરી

ઈ ગઈ હતી. અને અમારી મુશ્કેલીની સીમા શરૂ થઈ હતી. હોટલવાળો
સમજે હિંદી, ન મરાઠી, ન અંગ્રેજી; એટલે ચીજો ખતાવી ખતાવીને
અમારે વહેવાર ચલાવવાનો હતો. ચાની હફૂમતનો હવે અંત આવતો
હતો અને કોફીની હફૂમત શરૂ થઈ રહી હતી. ઉત્તર ભારતની વાનગીઓ
જો કે સમૂળગી અંતર્ધોન થઈ નહોતી, પરંતુ પાછળ પડી જતી હતી.
આશરે ચારેક વાઝાના સુમારે અમે ધારવાડ છોડ્યું અને હુબલી-
તરફ રથ હંકાર્યો. અર્ધા કલાકમાં અમે હુબલી આવી પહોંચ્યાં અને
એટરીના સેલ લેવા તથા ગામ જોવા અર્ધો કલાક થોભ્યાં.

હુબલીમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી સારી છે. ત્યાં ગુજરાતી શાળા
પણ છે. ટોચની સેલ વેચનારો સૌરાષ્ટ્રી હતા. ધણે દિવસે ગુજરાતી
ખોલનારાને સાંભળી આનંદ થયો.

હુબલીથી ગેરસપ્પાનો ધોધ જોવા જઈ શકાય છે. અડીથી રસ્તો
ફંટાય છે તે ત્યાં સીધો જાય છે. ગેરસપ્પા એટલે ઉત્તર તરફનો ભાગ.
દક્ષિણ તરફના—મહીસર તરફના ભાગને ‘જોગ ફાલ્સ’ કહે છે. અમારો
વિચાર પાછા ફરતી વખતે ગેરસપ્પા જવાનો હતો. એટલે અમે તો
હુબલીથી સીધા હરિહરનો રસ્તો પકડ્યો.

સાંજના પાંચેક વાઝા હતા. અને અમે અવાણું ફાફતાં રસ્તે
પડ્યાં. રસ્તે લીનોતરી સારી હતી. સાત વાગ્યે મરજ નખી જાય તે પહેલાં
ખની શંકે તો અમારે હરિહર પહોંચવું હતું. મોટર અમે પૂરપાટ
મારી મૂકી. રસ્તામાં વરસાદ નડ્યો. એકલા વરસાદને અમે પહોંચી
વગત, પણ પવન પણ જાણે પોતે રહી ગયો એમ માની જોરથી ફુંકાવા
લાગ્યો. રથરાજ કાંઈ ગાંજ્યો જાય તેવો નહોતો. એણે તો ઊંધું ધાલીને
એક શાસે હુતુતુ કરતા દોડ્યા માંડ્યું. પણ ત્રિમલકોપ આગળ અને
અમારે રોકવો પડ્યો, કારણ કે પવનનું જોર વધ્યું હતું. થોડી વારે
પવન શમ્યો અને વરસાદ અટક્યો અને અમે હાવેરીના સીધા સરિયામ-
અને નિર્જન રસ્તા ઉપર રથરાજને ગતિમાન કર્યો. અત્યાર સુધીની!

આખી ખુસાફરીમાં આવો રીધો અને એકધારે રસ્તો આ પડ્યો જ હતો.

સાંજ શેઠાચમાન હતી અને હૃદયના તાર ઈશિરતું ગાન કરતા ગુંજતા હતા. દાવેરી સમગ્ર એક માઈલ દૂર હતું. અને અમારા હનાએ મોટરને પૂરપાટ હોડી મૂકી હતી. આયમનો સુગ્ધ અમારા રથરાજને જોતો જાણે થંભી ગયો હતો.

દાવેરી આપ્તું ત્યારે સુગ્ધ નમી ગયો હતો. આગળ જતું કે નહિ તેના વિચારમાં અમે પડી ગયાં. દાવેરીથી હરિદ્વર મોત્રીસ માઈલ દૂર હતું. એટલે સહેજે એક કલાકનો રસ્તો હતો. ઉપર નક્કી થયું કે આગળ જતું. દાવેરી આગળ બરાબર સાડા સાત થયા હતા. અને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર અધારગોટા ધૂમરાના હતા. રથરાજની ગનિ અમે ધીમી રાખી અને રાત્રિની મજલ સાવચેતીથી કરવા માંડી. મોત્રીમેનુર અને રાખીમેનુર—એ બે ગામો જાણે સુનસામ લાગતાં હતાં અને તમરાંઓના બેંકારમાંથી બોમની ભયાનકતા મર્જતી હતી. રાતના નવ થયા હતા, પણ આભાસ તો જાણે રાતના બારનો લાગતો હતો. હરિદ્વર આપ્તું ને આપ્તું જતું હતું. રસ્તો કાં તો ખૂટતો નહોતો કે પછી સમય થંભી ગયો હતો. અધારામાં અમારે ફંટાતા રસ્તાઓથી સાવચેત રહેવાનું હતું.

આખરે હરિદ્વરના દીવા દેખાયા અને રાતની વિકરાળતા શમ ગઈ. રથરાજ જાણે આનંદમાં આવી ગયો હોય તેમ ધસવા લાગ્યે અને રેલવેની ફાટક વટાવતાં જ ડાક બંગલો, જોને હવે ‘પ્રવાસીમંદિર’ રૂપાણું નામ સાંપડ્યું હતું, તે દેખાયો. અમારો રથરાજ પ્રવાસી મંદિરમાં પ્રવેશ્યો.

બંગલો ભરેલો હતો. રમેવાળને અમે શેઠી કાઢ્યો અને પવિનંતિ કરી, પણ એ લાચાર હતો. અમારે—આટલી મોડી રાતે

અનપયા ગામમાં કયા જ્યુ તે સમજતું નહોતું એક દેશી હોટન
જેવા બિપડ્યા સગીતના શોભાયમાન નામે ત્યાં પ્રકાશ અવાજો થતા
હતા હોટેલ જોઈ અમને બધાને મુગ ચડી હવે શું કરીશુ એવો
વિચાર કરતા અમે પ્રવાસી મંદિરે પાછાં ફર્યા ત્યાં મને યાદ આપ્યું,
કે કિનોસ્ક્ર કપનીનું ગેસ્ટ હાઉસ નજીક હતું એલગામમાં મનેના
એક મેનેજરે મને ગેસ્ટ હાઉસના ઉપરીનું નામ આપ્યું હતું અને
જરૂર પડે તો તેમની ઓળખાણથી ગેસ્ટ હાઉસનો લાભ લેવા સૂચવ્યું
હતું અમે રેશનવેગનમાં ત્યાં બિપડ્યા મેનેજર શ્રી પંડિત બદારગામ
ગયા હતા અમારા નમીતમાં મુખે રાત ગાગવાનું લખ્યું નહોતું, પરંતુ
તુ નાઉમેઁ બન્યો નહિ ગેસ્ટ હાઉસના માણસને મેં બધી હકીકત
જણાવી અને અમારી મુશ્કેલીનો ચિતાર આપ્યો એણે અમને સારા
માણસો તરીકે સ્વીકારી રાતનાસો ઉપરાંત રાતનો પણ આપ્યો મેં
ઈશ્વરની આગધના કરી એની દયાને જ મેં અમારા આરામમાં
કારણભૂત ગણી એણે અમને ઘણી સરસ જગ્યા આરામ સારું આપી
આ મુસાફરીમાં અનેક પ્રસંગે મેં ઈશ્વરનાં દર્શન કયાં તેમાંનો આ
એક પ્રસંગ હતો હું એને વારંવાર વીસરી જતો હતો પણ એ મને
વીસરતો નહોતો.

વહેલી સવારે અમે એમનોર રવાના થવાના હતા હરિહરથી
એમનોર પોણા બસો માછલ છે ગેસ્ટ હાઉસના માણસે અમને સરસ
હાંડી, દોષે, સાલાર, રસમ અને લાત ખવરાવ્યા અને કોફી પણ
આપી કોફી નિજનતદાર હતી ખાઈપીને અમે સૂઈ ગયાં ત્યારે રાતના
અગિયાર થયા હતા પ્રવાસી મંદિરથી અમે એક બોમ્બો લીધો હતો
તે શાત અને ભનો માણસ હતો એના માથે મોગી ચોગી હતી
છોકરાઓ એને 'ચોગી' મ્હીને બોલાવતા એ મ્લાકમાં તો એ બધાની
સાથે ભળી ગયો હતો ચોગીને બક્ષિસ આપી અમે વિદાય મ્યો

રાખેના મુજબ અમે બને વહેલા છઠ્ઠ્યા અને બાકીની મડળાને

પરગળું ફાટવરના પ્રતાપે અમારે સહેલું પાડું નહોતું. વેધીધારી પીરસનારાઓને અમારી બાપીથી ભારે કુદવલ થતું હતું. એમાંથી ઠાઈને ડિંદી આવડતું નહોતું. અમે ઢેગનાં ખાતરામાં જમ્યાં. કોઈ માટે કાચના પ્લાસ આવ્યા હતા. આતું સરસ બોબન આટવું સસ્તું મળે તે પ્રદેશમાં જો રહેવાનું હોય તો ઠટ્ઠો બધો ખર્ચ બપો જાય એવા વિચારો કરતાં અમે ઊભાં થયાં.

લગભગ દસ વાગ્યે અમે બેંગલોરને રસ્તે પડ્યાં અને વરસાદનું એકાદ ઝાપડું સદન કર્યું. અર્ધા-પોણા કલાકમાં હીરીપુર ગામ આવ્યું, જ્યાં આગળથી અમે ઢેગાં ખરીદ્યાં અને બેંગલોર ખાતે લાઈથી ઇન્ડ-વલન બાલ્યંતરાય દાકોરને “અમે આવી રહ્યાં છીએ” એવું જણાવતો તાર કયો. પોસ્ટ માસ્તર સાડું એવું અગ્રેજ જાણતો બાલ્યંતર હો. એજે અને મુમાફરીની થોડી થોડી વિગતો પૂછી અને અમે બધાં રામેશ્વરની માત્રાએ જઈ રહ્યાં છીએ એવું જાણી એને ખૂબ સંતોષ થયો.

લગભગ અગિયાર વાગ્યે અમે હીરીપુર મૂક્યું અને બેંગલોરના રસ્તે પવનપાટ હંકાયું. રથરાજ જાણે ઉમંગમાં આવી મથો હતો. અને એરોપ્લેનની માફક ઊડતો હતો. હીરીપુરથી બેંગલોરનો રસ્તો અમને થોડો ટુંકો લાગ્યો, જે કે મજલ તો ખાસ્સા સો માઇલની હતી. એ અંતર અમારા દરિયાળા રથરાજે લગભગ બે-સવા બે કલાકમાં કાપી નાખ્યું. વચમાં રેલવેની શટક બધ હતી તે દ્યેક મિનિટમાં અમે ફ્યુસની પેશીઓ ખાઈ લીધી. એ સમય બાદ કરતાં હીરીપુરથી બેંગલોરનું અંતર અમે કલાકમાં કાપી નાખ્યું.

અમારા ફાઈવર શ્રીમાન છનાજી હરિહરને હમેશાં હરહરિ જ કહે અને મહારાજ શ્રી. સરદાર ગિત્તજીગુર્ગને શીતળાપુર કહે, તેથી અમે પણ હરહરિ અને શીતળાપુરથી ચલાવ્યે રાખ્યું ઉત્તર ગુજરાતનો અમરત એમ જ માને કે બધે ગુજરાત જ છે. એને બધે વેનલપુર જ દેખાય.

ગઈ સાલ અમારા રાયબ ગિયા કંગડના પલમપુર ગામને પાલજીપુર જ માનતા અને છેક અમદાવાદથી પડાણકોટ સુધી બધે ગુજરાત માનીને ગુજરાતીમાં જ પૂછપરછ કરતા.

‘હરિદરથી બેંગલુર’ સુધી પોતે મોટર સારી હાંકી તેથી છતાંજ ખુશખુશાલ હતા અને પોતાની ભૂગોળ હવે હિમાલયથી છેક કન્યાકુમારી સુધી વિસ્તાર પામી હોવાથી ગૌરવ લેતા હતા. કન્યાકુમારીને તે તથા સરદાર ‘કુમારી કન્યા’ કહેતા. એમણે બધાં જ નામોમાં ફેરફારો કર્યો હોવાથી નકશાવાળી ભૂગોળ સાથે તાળો બેસે તેમ નહોતું. અમરત જેમ ચોતરફ વેળવપુર જોતો, તેમ રેવાબાઈને બધી જ નદીઓ મહીસાગર લાગતી. નંદન એમને એકાદ વહેણિયું બનાવી કહેતો, કે “રેવા, આ નર્મદા આવી”, તો રેવાબાઈ પગે લાગતાં. રેવાબાઈને બધે રણુછાડાનાં મંદિર પણ દેખાતાં. નંદન કાઈ સિનેમાઘરને બનાવી કહે, “કે આ દ્વારકાધીશનું મંદિર છે”, તો રેવાબાઈ માની લેતાં અને પગે લાગતાં. રેવાબાઈએ તો એક સીધો ને સાદો નિયમ ફરેલો, કે નાનો-મોટો ગમે તે પુત્ર આવે કે તુરત મક્કી કે નર્મદા ધારીને નમસ્કારવિધિ કરવો.

હરિદરથી બેંગલોરનો આખો રસ્તો દરિયાજો હતો. દૂર દૂર નાનાં-મોટા ટુંગરો નજરે પડતા. એ ટુંગરોમાં મદારાજ અશોકથી માંડીને મદાત્મા ગાંધીના સમયનો ઇતિહાસ વેરાયેલો પડ્યો છે. અશોકે ત્યાં શિક્ષાનેજો કોતરાવ્યા, અંદ્રગુપ્ત આવ્યો અને વગેરે અને ગાંધીજી પોતે પણ બેંગલોરની પામે આવેલા નંદી પર્યંત ઉપર રહ્યા હતા.

મહીસૂર રાજ્યનો ઇતિહાસ ભારતના ધર્મ અને સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું ધણું જિન્ટું પાતું છે. ચંકરાચાર્ય કેવલમાં જન્મ્યા. પરંતુ આશ્રમ સ્થાપ્યો મહીસૂર રાજ્યના શૃંગેરી ગામમાં. એ હકીકત આજથી બાર સો વરસ ઉપરની. ત્યાર બાદ લગભગ ત્રણ મો વરસ પછી રામાનુજચાર્ય મદુરાના ચોલ રાજ્યથી હેરાનગતિ પામી મહીસૂર આવ્યા અને રામાનુજ

મહામહેનને ઊંડાડી. ગેસ્ટ હાથિસમાંથી એક મોટર ઊટી જવાની હતી. તેનો માલિક ઊટી હતો એટલે ફ્રાઈવર અને ખીન્ને એક માણસ જે જશ્યા જ જનારા હતા. ફ્રાઈવર ધણો વિવેકી હતો. તેણે અમને સાથ આપવાનું કહ્યું. એને અંગ્રેજી આવડતું હતું એટલે અમને નીરાત થઈ. અમારે તો હવે આખે રસ્તે ‘કડમ કદા કડમ કદા’ સાંભળવાનું હતું. અમારી કુરમકચા હવે સર થવાની હતી. અમે નહીં ક્યું કે પેલા ફ્રાઈવરની પાછળ પાછળ અમારે રથ હાંકવો.

૭. હરિહરથી બેંગલોર

હરિહરથી અમે લગભગ વીસેક મિનિયુમા દેવંગીર પહોંચ્યા દેવંગીર મોડુ ગામ છે મદિરા અને મકાનોના ઘાટચુર હવે બદનાતા હતા અમને લાગતું હતું કે હવે અમે ખરેખરા દક્ષિણમાં દાખલ થઈ રહ્યા હતા

મવારના પહોરની ખુશનુમા હવા હતી, અને એકાદ ક્યાકમા અમે બોડારોડા કુગરોના ચિત્તગદ્ગર્ નગર આગળ આવી પહોંચ્યા આ નગર ઘણું પ્રાચીન છે મહારાજા અરોડના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા અહીં સુધી ફેલાઈ હતી નગરનો કિલ્લો હૈદરઅલીએ બાંધ્યો હતો ચિત્તગદ્ગર્ની નજીકમાંથી રોમન શહેનશાહ ઓગરસ સિઝરના વખતના સિદ્ધાએ મળી આવ્યા છે તેના ઉપરથી અનુમાન થાય છે, કે આ નગરને અને પ્રાચીન રોમને આજથી લગભગ બે હજાર વર્ષ અગાઉ વેપારનો સંબંધ હતો

અમે ચિત્તગદ્ગર્ પહોંચ્યા ત્યારે લગભગ આઠ-નવ વાગ્યા હતા. આગળની મોટરવાળા ડ્રાઇવરે અમને કહ્યું, કે “નાસ્તો કરવો હોય તો અહીં કરી લો, નીકર છેક બેંગલોર પહોંચતા સુધી પગી સારું ખાવાનું મળશે નહિ” એ અમને એક સારી જગ્યાએ જમવા લઈ ગયો. અમે ઇંડતી. દોઢે વગેરે ખાઈને ટ્રાકી પીધી ખાવાન તથા ટ્રાકી યાત્ર

સપ્રદાયનો દેનાવો થયો એમના પત્ની સો વરમના અતરે ધર્મ અને સમાજના ભારે ક્રાંતિમગી વિચારો આણુનાર બસવ થતા અને તેમણે પોતાનો નિગાળ સપ્રદાય મદીમૂરમાથી દેવાયો બમવ નાત-જનના માનતા નહિ અને માનવ સમાજની એકતાનો જોષ કરતા તેઓ ભારે સુધાગ્રહ હતા તે જ પ્રમાણે, મધ્વાચાર્ય પણ આ રાત્રિમાં થયા અને પોતાનો વૈષ્ણવ સપ્રદાય અરેથી વિસ્તાર્યો

આ બધા ધાર્મિક અને સામાજિક આંદોલનોના માર્ગે મદીમૂર રાત્રિની પ્રજાના સારી એવી ધર્મચેતના આવી મદીમૂર રાત્રિમાં સરફત બાપા તથા સાહિત્યનો અભ્યાસ સારો ફાળો આપે પણ મદીમૂર રાત્રિના લોકો એમની ધાર્મિકતા, સંસ્કારિતા અને વિચારશક્તિથી આપણને આકર્ષે છે મદીમૂર રાત્રિને આપણે દેવસ્થાનોનો પ્રેશ પછી શકીએ જુના મદિરામાં સોમનાથપુર, જેલુર, હેનેમિડ વગેરે ઉત્તર કલાકારીના નમૂના છે સોમનાથપુરનું મદિર અમે જોયું છે અને તેના ઉદાવ અને વિધાનથી હું મુગ્ધ થઈ ગયો છું

જેગેરોર હાકણુ રહે તેણુ નથી એની રોનખો ખ્યાલ એના વિશાળ રૂતાઓ ઉપરથી આવતો હતો અમે આવી પહોંચ્યા તેની વધામણી આપનો પેલી મોટરનો ડ્રાઇવર મોટર અટકાવીને જોનો રહ્યો એનો આજ્ઞાર માની અને બક્ષિસ આપી એને અમે વિદાય કર્યો

અમારે ભાઈશ્રી ઇન્ડ્રવદન દાકોરનું કોનવિન શેડ લેગરોર્ડ ગાર્ડન્સ માં આવેલું મમન શોધવાનું હતું જે જગ્યા કેટોનમેટમાં હતી મૂળને પૂછતે ધણી ચકરડી-જામરડીઓ અમે ખાધી અને નિરાશ થઈ વેગન શોભાવી અમે વિચાર કરવા લાગ્યા એવામાં ઝેક પોલીસ કોન્ટેન્ટન મારી નજરે પડ્યો મેં એને અમારી વીનક સમજાવી એણે કહ્યું, કે અમે લેગરોર્ડ ગાર્ડન્સની નજીકમાં જ હતા એને મેં વિનંતિ કરી એટલે તે પરગજુ સિપાઈ અમારી સાથે થયો જે બધા ચક્રશે

અમે મારતા હતા, તે દરમિયાન લેગ્જોર્ડ ગાર્ડન્સ આગળ કદાચ સાત આઠ વાર આવી ગયા હોઈશું ત્રણ જ મિનિટમાં અમે ભાઈ શ્રી ઇન્દ્રવદનના નિવાસે આવી પહોંચ્યા, જેની વધામણી એમના હાથપુષ્ટ અને ભસના ફેતરાએ આવી દીધી એમના માથાળું અને સગ્રામી પત્ની પુરશીમહેને અમારો સત્કાર કર્યો અને ઇન્દ્રવદનભાઈ પણ થોડી વારમાં બહારથી આવી પહોંચ્યા.

શ્રી ઇન્દ્રવદનભાઈ અગાઉ 'ગુજરાત મમાચાર' ના તત્ત્વી અને અમદાવાદના ઉત્સાહી કાર્યકરોમાંના એક અગ્રણી કાર્યકર હતા હતા તેઓ બેંગલોરમાં 'ડેક્કન હેરોલ્ડ' ના મેનેજર તરીકે છે એમના નાના ભાઈશ્રી. મુરેન્દ્ર અમારા સહુના નિમિટ્તના મિત્ર એ સિવાય એમના આતિથ્ય ઉપર અમારો કશો અધિભાર નહિ ઇન્દ્રવદનભાઈને ત્યાં ખાવાનું જાપની અમે લુડનેડ હોટેલમાં ગયા, પણ ત્યાં રમોઈ-પાણીની તથા નોકરોને રહેવાની સગવડ નહોતી મારી પામે મારા મિત્રો ભાઈ શ્રી ચરણદાસ હરિદાસે તથા ભાઈ શ્રી બાનકૃષ્ણ હરિવ નમ્રામે આપેના ઓળખપત્રો હતા એ બંને મિત્રમાનિત્ર મિત્રોએ પોતાના સબધીઓને લખેના પત્રોમાંથી એક પત્ર હરિવાય બીખાભાઈની પેઢીના શેઠ મનુભાઈ ઉપર હતો મેં એમને ત્યાં ફોન કર્યો મનુભાઈ એક બહારગામ હતા અને તેમના મુનીમ વસનજીએ મને ભાવભર્યું નિમત્રણ આપ્યું, કે અમારે બધાએ રો'ના ગેસ્ટહાઉસમાં આવી પહોંચવું એ પ્રમાણે રમોઈવા તથા નોકરો સાથે અમે રિશ્વેશ્વરપુરના ગેસ્ટહાઉસમાં જવા તૈયાર થયા.

લુડનેડ હોટેલથી અમે પહેલાં મામુનપેડ ગયા, કારણ કે ભાઈ વસનજી ત્યાં પેઢી ઉપર હતા તેમની મુનામત અમારે કરવાની હતી.

બેંગલોર કેન્ટોનમેન્ટ ઘણી સોદામગી જગ્યા છે અંગ્રેજોની રહેવાની કળાનો એને સારો નમૂનો ગણી શકાય અંગ્રેજો ગયા, પણ દિનરોજનો તથા કેન્ટોનમેન્ટો જેની સારી વસ્તુઓ મૂકતા ગયા.

પસવાટની કળા અને રહેણીકરણની રીતભાત એને હું અગ્રેજ દૃઢમનનો એક ધણો સારો વારસો માતું છું. કેન્ટોનમેન્ટ એટલે સ્વચ્છતા અને સુખગતા. આપણે કિંદીઓ હવે ધણી સારી રીતે અને સુખગતાથી રહેતાં થયાં છીએ, તે ધણા સંતોષની વાત છે. સારી વસ્તુના ચંદણને હું અનુકરણ કહેતો નથી. ધીમે સ્વરે બોલવાનું આપણે અગ્રેજો પામેથી શીખ્યાં નથી એ દુર્ભાગ્યની વાત, હતાં કેન્ટોનમેન્ટમાં આપણે એ તથા બીજી સારી રીતભાનો ઘોડી ધણી સાચવીએ છીએ એની નોંધ સહર્ષ લેવી પડે.

મોટેથી બોલનારા વહેલા મરી જાય છે એમાં શંકા નથી. ભારતનું મરણપ્રમાણુ ધણું છે.

રવાળાઈ અને અમરત બહુ મોટેથી બોલતાં હતાં. તેમને નમાવી લેતાં અમે બધાં મામુલપેઠ પહેંચ્યાં ત્યારે અમને લાગ્યું, કે એમના કરતાં મોટા સ્વરે બોલતી સૃષ્ટિમાં અમે આખરે આવી પહોંચ્યાં હતાં. મામુલપેઠ, ભુલેશ્વર, માણેક ચોટ-બધું જુલંદ અવાજવાળું જન્મત છે. અમારા રથરાગનું જૂંજનું જોખનું ચર્ચ ગયું ત્યાં સુધી અમારે વગાડ્યે રાખવું પડ્યું, પરંતુ કોઈ સાબળતું નહોતું. આજના ભારતમાં કોઈ સાંભળતું જ નથી, કોઈને કાન જ નથી.

મામુલપેઠ અને ચીકપેઠ એ બધા રસ્તાઓ ધણા જ સાંચા અને ગિરદી પાર વગરની. ભારતની વસ્તીનો આક્ર આ બધા રસ્તાઓ ઉપરથી નીકળી શકે. છતાં મારે કહેવું જોઈએ, કે અવી' અને મજા પડતી હતી. કેટલાં બધાં મણુમો કેટલા બધા વિચારો કરનાં દશે ! કેટલા બધા આનંદો, કેટલા બધા વિપાદો, કેટલી બધી દુષ્પનાઓ, કેટલાં બધાં સરવાળા-ગાદ્યાડીઓ ચીકપેઠની આ હાલતી સૃષ્ટિ કરતી દશે ! રાગ-વિરાગનાં કેટલાં બધાં નાટકો એ ચાલનાં નાટ્યધરોના મંચ ઉપર ભજવાઈ રહ્યાં દશે !

ભાઈ વસનજીને મળ્યાં. એમણે અમારી ખગરઅતર પૂછી, આગતાસ્વાગતા કરી અમને ઘરના દરી મૂક્યાં. પોતે કચ્છી છે અને કાબેલ માણસ લાગ્યા. રોડનો મોટો વેપાર કુશળતાથી ચલાવનાર આ ભાઈએ અમારે બોલે ઉપાડી લીધો અને રોડના ગેસ્ટહાઉસમા અમને પહોંચાડી આપ્યા.

ગેસ્ટહાઉસની અંદર અમને નેઠેતી સગવડ મળી ગઈ. ઘરની પાછળ રોડના બાળકોના શિક્ષક શ્રી રાવે અમારી દેખભાળ રાખવા માંડી. શ્રી. રાવ તેલંગણના બ્રાહ્મણ છે એમની પાસેથી બેંગલોરની ફેટલીક વિગતો એકરી કરી સાંજનું જમવાનું અમારે મનુભાઈ રોડને બગચે હતું એટલે નાહી પરવારી અમે આરામ કરતા પડ્યાં.

શિક્ષક શ્રી રાવને મન આવા ભર ઉનાળામા મોટરમા દક્ષિણની ઝુસાફરી કરનાર અમે કદાચ પહેલા જ હતા, અગ્નેઃ હતા તેમણે ન્યારે જાણ્યું કે અમે કાશ્મીર તથા હિમાલય ધણી વાર ગયા છીએ ત્યારે મને લાગે છે, કે એમને અમારી અકલ્પ માટે આશ્ચર્ય થયું હશે. એમણે કહ્યું કે કાશ્મીર જોયા પછી બીટી-ક્રાડી જોવાનું હોય જ નહિ એમણે એમ પણ કહ્યું, કે “દક્ષિણમા ખાસ કશું જોવાનું જ નથી માટે અહીંથી જ પાછા ફરી જાન” મે કહ્યું, કે “મદિરો જોવા જોયા છે”, ત્યારે તેમણે કહ્યું, કે “આપત્યનો રસ હોય તેને” એમણે એમ પણ કહ્યું, કે “બધા મદિરો હગબગ સરખા જ છે ઝીણુરટથી તે બધા જોનારને તો જિદગી પણ ઓઝી પડે” એમણે કહ્યું, કે “હોડધામ મૂખને પદ્મ દિવસ બેંગલોરમા ગાળી પાછા જતી રહો” રાવે આખું ભારત જોયું હતું—અને તે પણ મોટરમા, એ જાણીને દુ માથું ખજવાળવા લાગ્યો.

રાવની વસ્તી અમને લાગવા માંડી સાઠ વરસની ઉંમરે પીસ્ટા થીસના લાગે કસરતથી શરીર કસાયેલું અને મન પણ યુવાન મનનું

કારણ કદાચ તેમનાં પત્ની હશે. એમનાં પત્ની ખસીસેક વરસ કરતાં મોટી ઉંમરનાં નહોતાં.

સાંજે અમે લાઈથી. મનુભાઈ શેઠને જયનગરને બંગલે જમવા ઉપડ્યાં. મનુભાઈ નહોતા, પણ એમના ચિરંજીવીએ અમારી બરદાસ્ત કરવામાં કમીના રાખી નહિ; ત્યાં આમળા અમને અમદાવાદના જે લોકો મળ્યાં તેમાં લાઈ અશ્વિનકુમાર અને તેમનાં પત્ની તથા તેમના બીજા એક મિત્ર તથા તેમનાં પત્ની યાદ આવે છે. એ લોકો પણ અમારી પેઠે દક્ષિણના પ્રવાસે હતાં, બેચક, એ લોકો સાથે સાથે કાપડનો વેપાર પણ કરતાં અને તેથી કમાવાનો અને ખર્ચવાનો ભેગો આનંદ એક સાથે માણતાં. અમારા પછે માત્ર ખર્ચવાનો આનંદ જ લખાયો હતો. એ આનંદમાં અમારા સહુનું ચરાતન ધણું ઝળકી ઊઠ્યું. લાઈ અશ્વિનને 'ગોસંડીઓ વેચતા બેઠાં મને થયું', કે મારાં પત્નીનું રેશનવેગન હું વેચી નાખ્યું અને નેશ ગજવામાં મૂકીને બાકીના પૈસા એમને આપી દઉં. પણ એમની ઇચ્છા વેચવાની હતી નહિ એટલે હું લાચાર બન્યો.

મનુભાઈ શેઠ અને તેમના મોટા ભાઈ માણેકલાલ શેઠ મૂળ પેટવાદના. ત્રીએક વરસ અગાઉ વેપાર અર્થે અત્રે આવેલા અને અહોળા વેપાર જમાવી આજે સુખી થયા છે. તમાકુ, રૂ, રેશમ, કાપડ વગેરે જુદા જુદા ધધાઓ તેમની પેઢીના છે અને વરસ દહાડે સાબોનું વેચાણ કરે છે. “શુજરાત એટલે વેપાર અને શુજરાતી એટલે વેપારી” એની ભારતવ્યાપી છાપને કારણે શુજરાત અને શુજરાતીઓના શાન, રૂટ અને ચાખ ભારે છે. આખા ભારતમાં મોટો વેપાર શુજરાતી અને મારવાડીના હસ્તક છે, કારણ કે એ પ્રજામાં વેપારની હથોટી સેકાઓથી પેઢીહિતાર ચાલી આવે છે. જે વસ્તુ વંશપરંપરાગત હોય, તેને ઇજારાપે માનવી તેમાં ખૂબ છે. પેઢી એટલે જ વંશ. ધધો એ પેઢી છે, વંશ છે.

ગુજરાતની બહારની પ્રજાને વેપારની હથેલી આવતા હજી બીજા એક સેક્ટો નોંધશે.

મનુભાઈ શેક્ટને બેંગલોર દક્ષિણનાં બજારોની વાતો કરી અમે આવતી કાલે ક્યાં ક્યાં જવું એનો પ્રોગ્રામ અમારા નવા મિત્રોની સાથે ઘડી કાઢ્યો. એમની સહુની વિદાય હઈ અમે ઉતારે આવવા સારુ નીકળ્યા ત્યારે રાતના દસ વાગ્યા હતા અને ભર્યા પેટે અમને બંધ ચડી હતી. રાતના અમનું બેંગલોર રોનકદાર હતું. હવામાં પથ્રુ છવ હતો. રથરાજીમાં મોજ કરતાં અમે ઉતારે આવી ભાઈ રાવની સાથે પાંચેક મિનિટ ગપ્પાં ખાંચી ધસધસાટ બેંધી ગયાં.

૮. નંદી દુર્ગ

જે ગામ જઈએ ત્યાંના 'જેવાયાવક સ્થળો'ની યાદી વાંચી જઈ એ સ્થળો જોઈ નાખવા જોઈએ નીકર આપણે ત્યાં ગયાં ગયાં છીએ એની સાબિતી કાઢીને આપી સહીએ નહિ અને તેથી આપણે ત્યાં નથી ગયા એવું બધા માને અને તેથી આપણુ ગયું ધૂજ મળે આના બધા ભયોથી હું હજી પૂરો મુક્ત થયો નહિ હોનાથી મેં એ ગનેર 'જેવા'નું નક્કી કર્યું અને તે પ્રમાણે કમલ પાર્ક, લાન ખાગ, રેસકોર્સ, સેક્ટોરિયેટ, ફેક્ટરીઓ, કોનેજો, રસ્તાઓ-મધુજ ખીજે દિવસે જોઈ નાખ્યું એ જોવાથી મને સારું લાગ્યું, હાસ થઈ અને 'મેં નથી જોયું' એવા ભયથી હું મુક્ત થઈ ગયો મશીન દુલસ ફેક્ટરી પછી અમારા મિત્રોની સાથે જઈ જોઈ નાખી અને એ બધી વસ્તુઓમાં મને ખૂબ રસ છે એવી રીતે બધું જોતો જોતો હું ફરતો હતો ફેક્ટરીનો મુવાન બધું ઝીણુ-ટટ્ટી સમજાવતો હતો અને ખૂબ સમજ્યો હતા તેની રીતે હું ડોકુ ધુણાવતો હતો ત્રણેક કલાની શિક્ષા અણુ ધારી રીતે ભોગવીને હું ઘેર આવ્યો ત્યારે મને એટલું જ યાદ રહ્યું, કે મેં એ ફેક્ટરી જોઈ હતી અને મારા પગ ધણા દુ ખતા હતા મારે એટલું તો જરૂર કહેવું જોઈએ, કે જો કે હું કશું સમજ્યો નહોતો તોપણ એ જેવાયાવક વસ્તુ હતી એમા ધણા બધાં નાનાં-મોટાં યંત્રો હતા અને કારીગરો બધા જ નવયુવાનો હતા સફાઈ ધણી સરસ હતી

અને યંત્રમય જગતમાં હું યંત્રવત્ ક્યો હતો. મારી જેમ પેલા બે યુવાન મિત્રોની તરુણ પત્નીઓ પણ શિક્ષા પામી હતી. સાંજે બીજી ફેક્ટરી જોવાના અમારા રનેહીના નિમંત્રણનો મેં સાભાર અસ્વીકાર કર્યો.

સાંજે અમે કબજા પાર્કમાં ગયાં હતાં અને મદ્રાસી ખાવાનું ઝાપટી શહેર જોવા નીકળી પડ્યાં. મારાં પત્નીએ પચીસ વર્ષ પહેલાં જોયેલું બેંગલોર બદલાઈ ગયું હતું. એના જવાબમાં મેં એટલું જ કહ્યું, કે પચીસ વર્ષ પહેલાંનાં તેઓ પણ બદલાઈ ગયા હતાં, બધાં જ બદલાઈ ગયાં હતાં. તેમણે મને કહ્યું, કે પચીસ વરસ અગાઉની રોશની તથા ઝાક-ઝમાળ નહોતાં. મેં કહ્યું, કે રાજ-મહારાજોની રોશની હવે પાછી આવવાની નથી, માટે એ બધી ઝાકઝમાળ વગરની જે સુંદરતા હોય તેથી હવે અક્ષતી લેવાનું. જ્યાં અંધારું વધારે હોય ત્યાં વધારે પ્રકાશની જરૂર પડે છે. પચીસ વર્ષ અગાઉ દર્શાવના પુરુષોમાં મોટા ચોટલા દેખાતા હતા એવું મારાં પત્નીએ કહ્યું. આજે ચોટલો જાણે અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો.

વહેલી સવારે બીડી હું વિશ્વેશ્વરપુરમાં ચાંદ્રા મારવા નીકળ્યો ત્યારે બે દૃશ્ય જોયાં તે ગમી ગયાં. ઘરનાં આંગણાં પાણીથી સાફ કરવા સ્ત્રીઓ તથા છોકરીઓ નીકળી હતી. ગાયવાળો દરેક ઘર આગળ જઈ દૂધ દોહી આપતો હતો. ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો દેવમંદિરના જતાં હતા તેનો ખ્યાલ તેમના સહુના હાથમાંના પૂજાપા ઉપરથી આવી જતો.

દર્શાવમાં દિંદુ સંસ્કૃતિ ધણી વિકસેલી છે. લગભગ દરેક ઘરમાં દેવમંદિર હોય છે અને મોટા ભાગના લોકો સવાર-સાંજ પૂજા કરે છે. ઉત્તર તથા દર્શાવ એમ આખા ભારતમાં એક વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે એવી છે અને તે એ, કે દિંદુ ધર્મનું પાલન સ્ત્રીઓ જેટલી ચીવટથી કરે છે તેટલી ચીવટથી પુરુષો કરતા નથી. દિંદુ ધર્મના રહસ્યમાં સ્ત્રીઓએ જે ભાગ ભજવ્યો છે તથા ભજવે છે તેથી તેમના તરફ આપણે સદુએ

પૂજ્ય ભાવ રાખવો જોઈએ રાષ્ટ્રની ભાવના એ આખરે તો ધર્મ અને સંસ્કૃતિની જ આરાધના છે

લગભગ નવેક વાગે અમે બધા નદી પવિત્રતા સહેતગાહે નીકળ્યા બે મોટરો હતી એકમા અમે બધા અને બીજીમા અમારા મિત્રો બેસી ગયાં

નદી પવિત્ર બેગનોરથી સાડત્રીસ માઈલ દૂર છે એની બંધાર્ધ લગભગ સાડા ચાર હજાર ફૂટ છે ઉનાગામા કેટલાક મથુઓ ત્યાં હવા ખાના જાય છે અને વસનાટ માટે થોડા બગનાઓ છે ગાંધીજી આ કુગર ઉપર રહેના એટલે તેમની યાદગીરીમા ટોચ ઉપર મંદાન છે

નદી દુર્ગ ઉપર ચડતા ખાસ વાર લાગી નહિ કારણ કે પોણા ભાગના પહાડ ઉપર મોટર ચડી શકે છે પત્રી એક રેસ્ટહાઉસ આવે છે, જ્યાં આગળ વાહનો અગ્નિકાંતી પગે ચડનાનું સાર ચાલે

કુગર ઉપરથી આખો મહીસૂર પ્રદેશ નજરે પડે છે તોટીમા કેટલાક કિલ્લા દેખાતા હતા આ જગ્યાએ દક્ષિણ ભારતનો મોટો ઇતિહાસ જાણ્યો છે હૈદરઅલી તથા તેના પુત્ર ટીપુએ અંગ્રેજો સાથે બેનેનાં સુદ્ધો નદીની તરેંગી આગળ બેનાયાં હતા નદીની ટોચે 'ટીપુનો ખડક' નામની જગ્યા છે, જ્યાંથી ટીપુના માથુસો દુશ્મનોને નીચે ખાતમા ધકેલી દેતા મને આ જગ્યા જોઈ કમકમાત્રી છૂતી

ટોચ ઉપર ગાંધીજીનું સ્મારક જોઈ અમે એક નાની દુકાનમાંથી કોફી મગાવી અને ખુશનુમા પરનની લહેર ખાતા અર્ધોક નાક બેઠા

નદી પવિત્રતા કશું આકર્ષણ નથી—મને ના લાગ્યું ત્યાંથી જિતરતી વખતે તડકો ચડી ગયો હતો લગભગ બારેક વાગે અમે ઉનાઈ આવ્યાં અને મુલાઈ જોને ત્યાં તૈયાર રસોઈ ઉપર બેસી ગયાં

બગેર પત્રી ભાઈ હન્દ્રવન કાકીરતી 'ડેક્કન હેરા ડ'ની ઓફિસે ગયો ઓફિસ મકાનમા ગાંધી રોડ ઉપર આવેલી છે મકાનમા ગાંધી રોડ

ધણે જ 'દેશનેબલ' રસ્તો ગણાય છે અને દુકાનો, ઓફિસો, સિનેમા-ગૃહો, રેન્ડોરાઓ—બધું દબાડ્યાભરેલું છે આવા દેશનેબલ રસ્તાને 'મહાત્મા ગાંધી રોડ' નામ આપ્યું તેને બદલે 'જવાહરલાલ નેહરુ રોડ' કે 'સરોજિની નાયડુ રોડ' વધારે શોભત

મહીસરની વિધાનસભાનું ત્રણ કચેરાં રૂપિયાના ખર્ચે બાંધેલું મકાન જોયું. આટલા બધા રૂપિયા ખર્ચાને આપણે દેશની ગરીબાઈને ઠાકવાનો શું પ્રયાત્ન કર્યો હશે ! આપણે આપણી આવક આવા નિર્ચક દબાડ્યા માટે જો વેડફી નાખીએ તો પત્રી ખાધાળા બજેટ આપણી સામે મો કાઢીને બિર્જા જ રહેવાના, નવા કરવેરા આપણે નાખ્યા કરવાના અને વધુ અપ્રિય બનવાના.

૯. મહીસૂર

ઐંગણેશમાં ત્રણ દિવસ ગાગી અમે [તા ૯-૫-૧૫૬ ના રાત્રી
મહીસૂર જવા નીકળ્યા દરેક ગામમાંથી બહાર નીકળી ધોરી રસ્તા
ઉપર આવતા ખાસ્સો એવો સમય નીકળી જાય છે તે પ્રભાતે એ-નણ
જૂનથાપો ખાઈ આખરે અમે મહીસૂરને ધોરી રસ્તે ચડી ગયાં [વહેની
સરાર હતી અને રસ્તો ધણો સગસ હતો એટલે એ કલાકમાં એંસી
એંસી ગાળ્યા અમારા માથે એગનોરવાળા મિત્રો અમારી આગળ
ગયા હતા તેઓ અમારી વ્યવસ્થા કરશે એવું અમને તેમણે કહેતું
એવું નિરાત હતી]

આખો રસ્તો રગિયામણો હતો મહીસૂર જ્યારે મદાગમની
હકૂમત હેઠળ હતું ત્યારે રાત્રી ધમી હતી એ રાત્રી અને જાહો
જનારી એના રસ્તાઓ તથા મનનોમાથી આજે ડોકિયું કરે છે

મહીસૂરની નજીક આવતાં એ રસ્તો શિવસમુદ્ર તરફ ફેરવે
હતો એ રસ્તે તો જલુ, પણુ પટેના કાવેરીના ધોધનેઈ પછી મહીસૂર
જલુ કે પહેલાં મહીસૂર જઈ પછી કાવેરીના ધોધ નેના જલુ-એ
નહો કરવા સારું અમે વેગન અટકાવ્યું અને મનુષ્યોએ શરૂ કરી
આખરે એવું નહો થયું કે પહેલાં મહીસૂર જલુ અને પછી બધી
નાની-મોઠી સફરો કરવી

અમે મહીસૂર નજીક આવી પહોંચ્યા એક રસ્તો કૃષ્ણરાજસાગર

તરફ ફેંટાતો હતો તેને છોડી દઈ સીધાં ઊપગ્રાં. અમારા મિત્રો ઇન્દ્રજયન હોટેલમાં બિનરવાના હતા તેનું પાટિયું દેખાણું. અમે તે રસ્તે વળ્યાં, અને આખરે ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. હોટેલમાં અમે પેલા મિત્રોને મળ્યાં. ત્યાં જળ્યા નહોતી. એમણે બાજુમાં વ્યવસ્થા કરી હતી તે જળ્યા જોઈ, પણ અમને કાઈને તે પસંદ પડી નહિ. અમે સાંજનું કે બધી હોટેલો ચિકાર હતી.

એટલામાં એક માણસ भारी પાસે આવ્યો. તેને દિંદી આવડતું હતું. તે બોમિયાનું કામ કરતો હતો. તેનું નામ અબ્દુલ કાદર હતું. મને એ માણસ સારો લાગ્યો. એણે કહ્યું. કે “આપ સ્ટેટમેન્ટ હાઉસમાં આણો. ત્યાં હમણાં જળ્યા છે અને ગેસ્ટ હાઉસનો ઉપરી સીધો માણસ છે.” અમે બધાં ત્યાં ઊપગ્રાં. [ગેસ્ટ હાઉસના ઉપરીને હું મળ્યો. તે મુસલમાન હતો. તે ધજો સંસ્કારી માણસ લાગ્યો. તેણે અમને સાંજથી જળ્યા આપવાનું વચન આપ્યું. અમે સામાન મુકાવી દીધો અને પાધરા નસીબ માટે ઈશ્વરનો પાડ માન્યો.]

અબ્દુલ કાદરને બોમિયા તરીકે લઈ અમે મહીસૂર જોવા નીકળ્યાં. સડૂથી પહેલો ગ્રોગ્રામ ચામુંડી દિલ્લનો રાખ્યો અને મોટર તે રસ્તે વળી.

મહીસૂરને હું સુંદર નગર કહું. એનામાં મને અને બહુ વ્યક્તિત્વ લાગ્યું. મહારાજનો મહેલ भारी દૃષ્ટિએ આકર્ષક લાગ્યો. એના સ્થાપત્યમાં કિંદુ તથા અરખી-બન્ને અસરો વર્તીય છે અને એને જોતાં આપણી આંખ ઠરે એવું એનું વિધાન છે. મહેલને મેં દિવસે તેમ રાત્રિએ પણ જોયો. રાત્રિના એકાંત શાંત વાતાવરણમાં મને એની અટારીઓમાં અવનવાં પાત્રો દેખાતાં હતાં અને એકાદ નવલકથાનું ક્લેવર આપોઆપ રચાતું હતું. રાત્રિમાં પ્રગટેલી નદીપટ્ટીલા भारी કલ્પનાને સત્તેજ કરતી હતી. વધુ કલ્પનાને મેં સંકેતી લીધી, કેનકે નારે

હજી કાશ્મીરની ત્રીજી નવન લખવાની બાબી હતી, એવું કલ્પનાના રગમય ઉપર વિરાજતો મહામદ મઝની મને કહી રહ્યો હતો.

ચામુડીની ટેકરી ચડતા મોટરને વાર લાગી નહિ ટેકરી ઉપર ચડતા ચડતા હૈદર અને ટીપુનાં તથા કોનવિનિસ અને વેનેસ્લીના લશ્કરો. એ મેવાનમા ગોઠવેના જોતો હતો અને તેમના ઘોડાઓના હથુલથુલ સાબળતો હતો. કલ્પનાના મય ઉપર શીરગપદ્મ આગળની ટીપુની આખરી લડાઈ લખવાતી એ જોતો હતો અને એના શબને ઉપાડીને અતિમ ક્રિયા સારુ બધાને લાવતા પણ જોતો હતો.

ચામુડા દેવીના મંદિરે અમે આરી પહોંચ્યાં મારા પત્નીએ લાવનાપૂર્વક દેવીની પૂજા કરી અને પછી મંદિર જોવામા અમે બધા પડ્યાં નીચે જિતરતી વખતે પેના નિખ્યાત નદીના દર્શન કર્યાં આવો અડાખીડ અને મનોહર પોહિયો અમાઉ મે કદી જોયો નહોતો એક જ્યરદસ્ત પથ્થરમાથી બહુ જ ચિવટપૂર્વક અને કુશળતાથી કાતરી કાઢેલો આ નદી જાણે હવતો-જામતો એકો હોય તેવા પ્રાણુનાન લાગે છે એની હખી પાડી અમે રસ્તે પડ્યાં.

ચામુડાથી પાછા ફરતી વખતે અમે ‘ઝૂ’ જોવા મધા અમારે જ્યા ત્યા બપોરના બે કલાક ગાળવા હતા પ્રાણીસમ્રાજ્યને નિરતિ જોવું એ પણ એક લઘાવો છે.

મઝીસૂરનું પ્રાણીસમ્રાજ્ય સારું છે તેમાં દાથીઓ તરેલ તરેહના હતા એક દાથી શેરડીના સાથના ફૂડા ખાતો હતો મને એની આખ મરકરીખોર લાગી થોડી વાર અમે એને જોઈ રહ્યાં પછી અમારા નાના ચિરંજવી રાજીવે એનો કેમેરા કાઢ્યો દાથી તે જોઈ રહ્યો નહનને પ્રાણીસૃષ્ટિનો ભારે શોખ અમારે ત્યાં એણે એક નાનું સરખું ‘ઝૂ’ એકહું ક્યું છે, એ માંકડાં, બારન્તેર કણતરો, પદર-વીસ જુદી જુદી જાતની ચકલીઓ, પોપટો, ફતરારાં, કાચબા, ઘેઠાં, મરધાં, ખિનાડાં—એવું

બધું નંદન પાળે અને તેમની માવજત કરે. એને એ બધી સૃષ્ટિની સાથે સારી મહોબત અને એમની ખાસિયતોનો અભ્યાસ. નંદને અમને બધાને ચેતવ્યાં કે જલદી આઘાં ભાગો, કેમ કે હાથી તાકી રહ્યો છે અને જોત જોતામાં અમારા ઉપર સાંઠા અકાળશે. એણે એ વાક્ય પૂરું કર્યું ન કર્યું ત્યાં તો હાથીભાઈએ ફડાફડ એ - ત્રણ સાંઠા પોતાની સૂંઘથી અમારી ઉપર અકાળ્યા. અમે દૂર નાહ્યાં. હાથીની એક આંખ ઝીણી થઈ હતી. એનો વિચાર અમને ખોખરા કરવાનો હતો. અમને જોઈને એ ખીસ્યો હતો. રાજ્ય છાંપી ખેંચવાને બદલે સો કદમ દૂર ભાગ્યો.

કહે છે કે હાથી ધણું અસ્તવ્યવહારું પ્રાણી છે. અસ્તવ્યવહારું પ્રાણી મરકરું પણ હોય છે.

પછી અમે 'દ્વિપો' એટલે કે દરિયાઈ ઘોડો અને ગેડો - એ બધાંની મુલાકાત લીધી. રીંછને પણ મળી આવ્યાં અને વાઘ તથા સિંહની મુલાકાતે પણ જીપડ્યાં. પાંજરામાં પડ્યા પડ્યા પણ આ વનરાજો કેવા મગર અને અણુનમ લાગતા હતા !

આ બધાં વન્ય પ્રાણીઓને આવી જીવનભરની કેદ કરવી એમાં શું પાપ નહિ હોય ?

કેટલાંય માણસો આ સૃષ્ટિ જોવા આવ્યાં હતાં. પ્રાણીઓને હેરાન ન કરવાં ને એમને દુઃખ થાય એવું વર્તન ન કરવું એવી નોટિસો ટગિલી હોવા છતાં કેટલાંક અણુસમજી, બિનજવાબદાર અને કૂર સ્વભાવનાં માણસો પાંજરાં આગળ નખોરિયાં કરી બિચારાં સૂતેલાં જાનવરોને હેરાન કરતાં હતાં. મેં એ-ત્રણ વખત એ લોકોને સમજાવ્યા, પણ શેઠની શિખામણી ઝાંપા સુધી. આધેજઈ બીજા પાંજરા આગળ એવાં જ નખોરિયાં અને અટકચારાં કરે. કેટલાકો શાહમૃગોને હેરાન કરે, કેટલાકો વાઘ અને રીંછનાં પાંજરામાં કોકરા ફેંકે, કેટલાકો વાંદરાઓને હેરાન કરે, અને એક કૂર સ્વભાવનો માણસ તો પોતાની સોટી બિચારા મોરનાં

પેટમાં ખોસતો મેં જોયો. મેં એના તરફ તાકીને જોયું અને મને ખિન્નચેતો જોઈ એણે આહું જોઈ ચાલવા માંડ્યું. એક ધાતકી યુવાનને મેં શિયાળને નાના નાના પથ્થરો મારતો જોયો. મેં એની પાછળ જઈ એનું બાવડું પકડ્યું. એ હસતો હસતો ઊભો રહ્યો. મેં એને શિખામણના બે શબ્દો કહ્યા એની એના ઉપર કશી અસર થઈ લાગી નહિ. પાંજરામાં પુરાયેલાં મિચ્છાં નિર્દોષ પ્રાણીને હેરાન કરનારી આ દુષ્ટ મનુષ્યજાત જેવી ધાતકી કોઈ ખીછ જાન જ નથી, એવા કોધ અને અવેશવાળા નિશ્વસ સાથે હું ફરવા લાગ્યો. પરંતુ ત્યાં મને તુરત લંડન, બર્લિન વગેરેનાં ખૂંચાદ આવીયાં. એ મુલકના લોકો કેટલા બધા પ્રેમ અને માયાથી આ મૂંગી સૃષ્ટિ પ્રત્યે વર્તતા હોય છે એ મને માદ આપ્યું. ત્યારે અને ખાતરી થઈ કે ભારતમાં સાચો પશુપ્રેમ નથી. પંખીઓને પાંજરામાં પૂરવાનો આપણા દેશમાં જે શોખ છે, તેને હું ધાતકીમાં ધાતકી શોખ ગણું છું.

[અમે ઉતારે આવ્યા તે અગાઉ નાગિયેરનાં પાણી પી લીધાં. નાગિયેર સરસ હતું.

ઉતારે આવ્યા ત્યારે બે ઓરડાઓ અમારે સારુ તૈયાર હતા. ગેસ્ટ-હાઉસમાં ખાવા-પીવાની સગવડ નહોતી. અમે પણ ચૂસો પેટાવવાની તરફેણ ના કરી. ગેસ્ટહાઉસમાં ચા-પાણી કરી રાતે અમે બધાં ઇન્દ્રભુવન હોટેલમાં જમવા બેપર્સ અને અમારા મિત્રો સાથે જમી. પરવારી રાતની રોશની જોવા રાજમહેલ તરફ રવાના થયાં. રાતની રોશની આંખ દારે તેવી હતી અને મહેલ જાણે ઝેરમિયન નાદદ્દસની જાદુગરી સૃષ્ટિવાળો લાગતો હતો. મહેલના વિસ્તારમાં ગાયત્રી દેવીનું મંદિર હતું અને બકાર હતુમાનજીનું મંદિર હતું. ગાયત્રી દેવીનું મંદિર રમ્ય હતું અને અમે બધાં ત્યાં થોડી વાર સુધી બેસી પછી પાછાં ફ્યાં.]

૧૦. શિવસમુદ્રમ્ અને સોમનાથપુર

શિવસમુદ્રમ્ નામ મે મારા પત્નીના મોઝે સાલગેતુ એ નામ ઉપર હું મુગ્ધ હતો. મહીસૂરથી શ્રવણમેવગોવા એટલે કે ગોમતેશ્વરની મૂર્તિ જોવા જતુ કે શિવસમુદ્રમ્ જતુ - એ એ વચ્ચે અમે શિવસમુદ્રમ્ જવાનું છી ક્યું લગભગ ચાલીસ માઈન જવાનુ હતુ અને તેટલું જ ાવવાનુ હતુ. રસ્તામા સોમનાથપુરનુ મદિર પણ જોવાનુ હતું. ૧મારા બોમિયાને લઈને અમે વહેની સારા નીકળ્યા

રસ્તો પદરેક માઈન સુધી સારો હતો જાડીનો રસ્તો સારો હોનો બોમિયાએ કહેતુ કે છેક સુધી સારો છે બોમિયાની એ જૂન હતી, પત્ની અભિપ્રાયમા ફરક હતો

શિવસમુદ્રમ્ એ કાવેરીના ધોધની જગ્યા છે ત્યા મોટું વીજળી ઉત્પાદન થાય છે કાવેરીના બે ફાંટાની વચ્ચે નાના ટાપુમા ગામ છે. શિવસમુદ્રમ્ એટલે શિવનો સાગર પ્રાચીન શિવભક્તિનુ સૂચક નામ એની એકાત રમણીયતાને દારણે ગોચ લાગતુ હતુ કાવેરીના ધોધ અનાદિ શિવનુ રટણુ કરતા પડતા હતા આસપાસનુ જગન ધોધને જાણે વીટી વગતુ હતુ અને કદરાઓ નિદ્રાધીન લાગતી હતી

શિવસમુદ્રમ્ની આસપાસનુ જગન ચિકાર માટે ખધ હોવાથી વન્ય પશુ-પંખીઓને આવશ્યક એની નિર્ભયતા અને શાંતિ મનુષ્યજાતિ તરફથી મળી હતી

કાવેરીના બે કાંટામાંથી પશ્ચિમના એક કાંટાને વીજળીના ઉત્પાદનમાં લઈ લીધો છે. એ કાંટાને ગગનચક્કી કહે છે. એક ગગનચક્કીનો ધોધ અને બીજો વરાહચક્કીનો ધોધ—એમ બે ધોધમાંથી કાવેરીના બે કાંટા થાય છે. વરાહચક્કીનો ધોધ મોટો છે અને પાણીનો જથ્થો તેમાં વિશેષ છે.

શિવસમુદ્રમ્ની આસપાસ જૂનાં મંદિરો છે અને પ્રાચીન અવશેષો ધણી જાતના મળી આવે છે. એની નજીકમાં નંજનગઢ ગામ છે, જ્યાંનાં કેળાં આખા દક્ષિણમાં મશહૂર છે.

કાવેરીના ધોધ ધરાઈને જોયા પછી અમે ડાક બંગલામાં આવ્યાં. ત્યાંથી ચા-પાણી પી પછી નીચે છ સો ફૂટ લઈ જતી ટ્રોલીમાં બેઠાં, કેમ કે અમારે વીજળી મથક અંદરથી જોવું હતું. ખરખર કરતી ટ્રોલી સરેરાશ નીચે ઊતરી ગઈ અને અમે પાવરહાઉસનાં મોટાં ટરબાઇનો વગેરે જોવામાં પડ્યાં. મારી નજર કાવેરી ઉપર હતી. બિચારી નદીને કૂર વિરાને કેવી નિસ્તેજ કરી નાખી હતી! એના હલકાતા ધોવનને સૂકવી નાખ્યું હતું. વિરાનના વધતા ધસારાને પરિણામે નિતાંત સુંદર જરખૂર સરિતાઓ શુષ્ક રેલાઓ બની જશે. લાખરા આગળ આપણે સતલજના સૌંદર્યના વિનાશ કર્યો છે. વેદકાળના મહિઓની એ પ્રિય શતદ્રુ આજે વિરાનના મારા હેઠળ કંગાળ બની ગઈ છે.

કાવેરી એ ખરેખર આંખ દારે એવી નદી છે. મેં એને મદુરાથી મહીસુર સુધીમાં જ્યાં જ્યાં જોઈ ત્યાં ત્યાં મને એની રમ્યતાએ આશ્ચર્ય દીધો છે.

શિવસમુદ્રમ્ની સફર પતાવીને અમે સોમનાથપુર તરફ જતા નીકળ્યા. રસ્તો સારો નહોતો અને અમારા રથરાજને અમારે ધીરો દાંકવો પડતો હતો. લગભગ બારેક વાગે અમે સોમનાથપુરની નજીક આવી પહોંચ્યાં.

સોમનાથપુરના વખાણુ તો મેં આપણા જાણીતા ઇતિહાસકાર સ્વ રત્નમણિરાનના મોઝે સાલખ્યા હતા એમના કહેના પ્રમાણે ભારતના સુદરમા સુદર પ્રાચીન મદિરામા સોમનાથપુરના મદિરને સ્થાન મળી શકે સોમનાથપુર જોવા સારુ હું ઇતેજ્ઞર હતો

નાના સરખા ગામ આગળ દૂરથી તે દેખાયુ ચારે તરફ બધું ઉજ્જડ હતું અમે મદિરના કોટ આગળ આવી પહોંચ્યા તડકા ધીખતો હતો

સોમનાથપુરના મદિરનું વિધાન 'હોયસળ પદ્ધતિ' નું છે હોયસળ રાજવંશ ખારમા-તેરમા સૈધાર્મા મહીસૂરમા થયો બેજૂર હેનેમિડ વગેરે મદિરોની કારીગરી પણ 'હોયસળ' રીતની છે આ પદ્ધતિને સ્થાપત્ય વિશારદો ઉત્તમ કહે છે ફરગ્યુસન વગેરે પુરાતત્ત્વવિદોએ આ બધાં મદિરોની પ્રશંસા મુકતા કંઠે કરી છે

સોમનાથપુરનું મદિર બેજૂર વગેરે મદિરો કરતા મદમા નાનું છે, પરંતુ સુદરતાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે રામ નરસિંહ ત્રીજાના અમાત્ય સોમનાથે સને ૧૨૬૮માં આ મદિર બંધાવ્યું હતું અને તેમા કેશવની સુદર મૂર્તિની પ્રતિમા કરી હતી પાછળની સદીઓમા કેટલાક ધર્મઝડૂની મુસનમાન રાજાઓએ બધી મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો, તેમ કેશવની મૂર્તિને પણ નાશ થયો પણ સારા નસીમે આખું મદિર અણિશુદ્ધ બિલુ છે અને ફરતી દીનાનો ઉપર અતેકવિધ મનોહર મૂર્તિઓ આજેય હસ્તી ધરાવે છે મૂર્તિઓનું વિધાન કનની ઉચ્ચ ભૂમિકાનું આપણને દર્શન કરાવે છે

મદિરને ત્રણ શિખરો છે એની બાહરી બેઠા ઘાટની છે ચોતરો પણ નાજુ અને બેઠા ઘાટનો છે આખું વિધાન નાજુકાઈની સીમારૂપ છે

મદિરની અદર ગર્ભદ્વારનું વિધાન ધાનીનું અને આકર્ષક છે. છત ઉપરની સ્થાપત્યશા એની પરાકાષ્ઠાએ મૂર્તિ યાય છે અવનવી

આકૃતિઓ આપણી કલ્પનાને ઊડતી કરે છે અને સૌંદર્યના ઘૂંટણ લગાવે છે.

મંદિરની બહાર આવી હું ચોકમાં બેઠો. સાત સો વર્ષ હું વીસરી ગયો. મંદિરનાં પગથિયાં ઉપર હું અમાત્ય સોમનાથને કૂચદાન અને ઝારી સાથે જોતો હતો. એણે પીતાંબર વીટ્યું હતું અને માથે મોટો ચોટલો બાંધ્યો હતો. કેડે સોનાનો કંદોરો, ગળામાં સોનાની કંઠી અને હાથે રત્નજ્વિત બાનુબધીથી શોભતો પ્રૌઢ અમાત્ય ભાવનિમ્બન દેખાતો હતો. ભગવાન કેશવની મૂર્તિ તરફ નાસામ દષ્ટિ રાખી એ બિભો હતો. એને જોઈને મંદિરની દીવાલો ઉપરની અપ્સરાઓ યનયન નાચવા લાગી અને ભગવાન વેણુગોપાળની વેણુમંથી મધુર સ્વરો નીકળવા લાગ્યા. ચોપદારો અને અંગરક્ષકો એની આસપાસ બિલા હતા અને અમાત્યના અંદર જવાની રાહ જોતા હતા. અમાત્ય સ્થિર બિભો હતો. એટલામાં મંદિરની પ્રવેશિણી કરી એક જગદમાન સ્ત્રી અમાત્યની પાસે આવતી દેખાઈ. તેણે લાલ સાડી ધારણ કરી હતી. એની મેંચીમાં કંકુ હતું. ગળામાં રત્નો હાર હતો. હાથે કંકણ હતાં. પગે ઝાંઝર હતાં. નાકે નયની અને કાને કુંડળ હતાં. બાનુબધ પશુ નવરત્નજ્વિત હતા. સ્વરપતો સાગર બાણે બિછળતો હતો. ત્યાં તો વીણાનો નાદ અને મૃદંગના બોલ મારે કાને પડ્યા અને નર્તકીઓના મંજુલ સ્વ કેશવની લીલાને મૂર્ત કરવા લાગ્યા.

આ બધું હું કલ્પનાની આંખે દું જોતો હતો ત્યાં મારાં પત્નીએ મારે ખભે દાઢ મૂક્યો અને મને કહ્યું, કે હવે જવું જોઈએ. અને પેથી સૃષ્ટિ અતોષ થઈ.

સોમનાથપુર અદષ્ટ થયું અને અમારો સ્વરાજ મહીપુરને રસ્તે ધસવા માંડ્યો. થોડી વારમાં દૂર દૂર ચામુંડીની ટેકરી દેખાઈ અને મહીપુરના રાજમાર્ગ ઉપર અમે આવી ગયાં.

ઉતારે આવીને અમે આ બનાવી. યાક લાગ્યો હતો. સાંજે અમારે

કૃષ્ણરાજસાગરની સફેરે જતું હતું. કપડાંની ખેપ વધી ગઈ હતી અને ઘોળી ખારણે ખેડેા હતો. એને કપડાં આપી અને ચા પી અમે બધાં વાર્તા-વિનોદ કરતાં આડાં પડ્યાં. રાજ્ય તો અહીં એની સાળા તરફથી બે સાલ અગાઉ આવી ગયો હતો એટલે 'ઓયોરિટી'ની દ્રષ્ટિ બધું કહેતો હતો. નંદનને દક્ષિણ ખાસ ગમતું નહોતું. એને તથા અમને બધાને હિમાલય યાદ આવતો હતો. ઉનાળામાં અમે ખોટે રસ્તે ચડી ગયાં હતાં એવું સર્વાનુભવે સ્વીકારી જીંઘી ગયાં.

૧૧. કૃષ્ણરાજસાગર અને શ્રીરંગપટ્ટણ

અમુકાદો દાર્પકમ પહેલાં શ્રીરંગપટ્ટણ જઈ પછી કૃષ્ણરાજસાગર અને વૃંદાવન ગાર્ડન્સ જવાનો હતો. સાંજ પહેલાં શ્રીરંગપટ્ટણ જોવાનું રાખ્યું હતું. શ્રીરંગપટ્ટણ પહોંચતાં અમને અધી કલાક થયો.

શ્રીરંગપટ્ટણને શ્રીરંગનાથ ભગવાનનું નગર કહે છે. કાવેરી નદી ખેતલા એક ખેટ ઉપર તે ઊભું છે. આ નગરમાં હૈદરઅલી અને ઈ. મુસતાનના ઉદ્ય અને અરતનો ઇતિહાસ લયો છે.

સૌથી પહેલાં અમે રંગનાથજીનું મંદિર જોવા ગયાં. આ મંદિર ભગભગ સાત સો વરસ જૂનું છે. ભગવાન વિષ્ણુની સૂતેલી મૂર્તિ ધણ મનોહર છે અને દક્ષિણની મોટામાં મોટી મૂર્તિઓમાંની એક છે. આનાથી મોટા કદની મૂર્તિ અમે ત્રિવેન્દ્રમના પદ્મનાભ મંદિરમાં જોઈ ભગવાનનાં દર્શન કરી અમે દીપુનો ‘દરિયા દોલત’ મહેલ જોવા ઊપડ્યાં રસ્તામાં દીપુના સમયના અવશેષો જોયા. એ પોતે ધવાઈને કર્યા પડ્યાં અને મૃત્યુ પામ્યો એ જગ્યા અમારા બોમિયાએ જતાવી. બોમિયાને હમેશ અધીજ ખખર હોય છે! એ જગ્યાને બદલે એણે બીજી જગ્યા બતાવી હોત તો પણ અમારે એની જાણકારી બદલ શંકા ધરાવવાનું હતી નહિ.

દીપુનો પિતા હૈદરઅલી મહીસરના રાજના લશ્કરમાં એક સાધારણ સિપાહી હતો. અદારેથી સદીમાં મરાઠા સત્તાએ મહીસરનો ખાણ વાળ્યો

અને એને પાયમાલ કરી નાખ્યું. તે વખતે સને ૧૭૫૬માં હૈદરઅલી, જે ફક્ત એક સાધારણ સિપાહી હતો, તેણે કિલ્લાનું આબાદ રક્ષણ કર્યું ને મરાઠાઓને હાંટી કાઢ્યા. ત્યારથી હૈદરની ચડતી કળા થઈ. એનાં માન - આબરૂ વધ્યાં. મહીમૂર રાજ્યમાં એણે વધારે કર્યો અને વિધિની યારીથી એ પોતે સર્વસત્તાધારી બની બેઠો.

એના પુત્ર દીપુના ભાગ્યમાં રાજગાદી જન્મથી લખાઈ આવી. શ્રીરંગપદ્મ એની રાજધાની હતી. બ્રિટિશ સત્તાનો સુરજ ચડતો હતો. દીપુએ બ્રિટિશ સત્તાને નાબૂદ કરવા આકાશ-પાતાળ એકઠાં કરવા માંડ્યાં. નેપોલિયન બોનાપાર્ટે બ્રિટિશ સત્તાને નાબૂદ કરવા ઇંગ્લેન્ડમાં કબર કસી હતી. દીપુએ નેપોલિયનની સાથે શુદ્ધ મંત્રણાઓ ચક્ષાવેલી અને બંને વચ્ચે શુદ્ધચરે આવતા તથા જતા, પણ દીપુનો તથા નેપોલિયનનો સુરજ નમતો હતો. નેપોલિયને નાઇલના યુદ્ધમાં હાર ખાધી. બ્રિટિશ સત્તા મજબૂત બની. એ સત્તાએ દીપુને પરચો બતાવ્યો. દીપુનો દિવસ વાંકો હતો. એના પાસા અવળા પડ્યા. એ હાર્યો, માર્યો ગયો. એના વંશનો અસ્ત થયો. એનો તાજ બ્રિટિશની પાસે આવ્યો. નસીબની દેવીના રંગ - ઢંગને કાણુ પામી શક્યું છે ?

અમે 'દરિયા દોલત'માં આવી પહોંચ્યાં. એ નામનો અર્થ 'સંપત્તિની સરિતા' એવો થાય છે. નદી ઉપર મહેલ આવેલો છે. એની આસપાસ મોટો બગીચો છે. દીપુએ પોતાના ઓખ ઝાલુના નિવાસ માટે સને ૧૭૮૪માં આ મહેલ બાંધ્યો હતો. મહેલ લાકડાનો છે. એની દીવાલો, ચાંલલા, કમાનો, છતો - બધા ઉપર સોનેરી તથા રૂપેરી લાત અને રંગબેરંગી ચિત્રો છે. હૈદર તથા દીપુના સંગ્રામોનાં ચિત્રો બહારની દીવાલો ઉપર ચીતરવામાં આવ્યાં છે. એ ઉપરાંત, હૈદર તથા દીપુની સવારીઓ અને બીજા વિજયપ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ નજરે પડે છે.

સાંજ પડી ચૂકી હતી અને બધાંનું મન કૃષ્ણરાજસાગર અને

વૃદાવન ગાર્ડન્સમાં હતું ટીપુ સુન્તાનને એક કોરેમૂડી અને યાત્રારથને કૃષ્ણરાજસાગર તરફ હકાતી બગઅર સાડા છવાવ્યાને સુમારે અને ત્યાં આવી પહોંચ્યા આજે રવિવાર હતો એને હારે શેરની યરાની હતી અને માન-મેદની પણ ગિલરાસ લાગી હતી

કૃષ્ણરાજસાગરનો બધ કૃષ્ણા નદીના ત્રિયાથી ૧૩૦ ફુટ ઊંચો છે અને લગભગ પોણા બે માઈલ લાંબો છે આ બધ દિશાથી ભાગતના મોટા બધમાનો એક છે કાવેરીનું પાણી એણે શેરકુ છે અને પરિણામે એક મોટો જળવિસ્તાર સરોવરના રૂપે ફેલાયો છે તેનો ફેલાવો ૫૦ ચોરસ માઈલ છે

બધ ઉપરથી અને અમારી મોટર આસ્તે આસ્તે ઢાંકી અને જળવિસ્તારને જોતા જોતા સામી પાર આવી પહોંચ્યા

કૃષ્ણરાજ બધનો મૂળ વિચાર ટીપુ સુન્તાનને આવેનો એના વિચારને અમનમા મૂકનાનું કામ એના અસ્ત પડી એક સૈકા બાદ શરૂ થયું

બધ ઉપરનું પ્રવેશદ્વાર—મોટો દરવાજો—વળાવી સડક ઉપર વાહન ચલાવતા સામે પાર જાયો એટલે રસ્તો ફટાઈ જાય અને ધીમા કિત રાણુર્મા વૃદાવન બગીચામાં આવો પહોંચો બગીચો ઘણો શેનકદાર છે અને ચાર-પાંચ મોટા જળાશયોમાં નાના-મોટા અસંખ્ય કુનારા ઊંડે છે તમામ કામ લાલ પથ્થરનું છે અને રચના મુક્ત બગીચાઓ જેવી છે મોટરનો રસ્તો બધની અને બગીચાની બાજુમાં અર્ધ ચક્રાકાર છે અને બગીચાને એક છેડે ઊંચાણમાં વૃદાવન ગાર્ડન્સ હોટેલ છે, ત્યાં બેઠે બેઠે વૃદાવનની શેરની આપણે જોયા કરીએ આખો બગીચો મસ્મીરના નિરાત અને શાનિમાર બગીચાઓની જે પગથિયાં અને અગાસીઓના રૂપમાં વિસ્તરેલો છે પ્રવેશદ્વાર આગળ કૃષ્ણા નદીની પ્રતિમા છે અને તેમાંથી અખડ જળધારા વહે છે મૂર્તિ ઘણી ઊંચી છે અને બધની

દીવાલને અડકીને પ્રતિમાગૃહ બાંધ્યું છે. પ્રતિમાના હાથમાં ધડો છે અને ધડમાં કૃષ્ણના પાણીની સેર વાળી છે એટલે જળપાત અખંડ થયા કરે છે.

સાંગના સાત વાગી ચૂક્યા હતા અને રંગોની લહેરો કુવારાઓમાં ઊડતી હતી. ધડી વાદળી, ધડી જાંબુડિયો, ધડી પીળો, ધડી નારંગી, ધડી ગુલાબી, ધડી લીલો, ધડી પીળો, ધડી લાલ, ધડી આસમાની, ધડી કીરમજી, ધડી પીરોજી - મનુષ્યના પક્ષપાત વૃત્તિનરંગો-જેવા એ રંગો જળમિંદુઓમાં ખેલતા હતા. એક જ કુવારામાં અનેક રંગોની મિલાવટથી આખો વિસ્તાર જાણે રંગોનો પ્રવાહી બગીચો ના હોય તેવો ભાસ થતો હતો.

નોકરો ખુશખુશાલ હતા. અમારા ત્રણ પુત્રોને લઈને એ લોકો બગીચાની સહેલ કરવા નીકળી પડ્યા. શોધર તથા ભટ્ટને તો સિનેમાનો ભારે શોખ એમને યાદ આવ્યું, કે આ બધું એમણે સિનેમામાં જોયું હતું. 'જનક જનક પાપલ બાળે' એવું તેવું એ બંને બોલવા મચી પડ્યા. એ લોકોને કદાચ એમ પણ થતું હશે, કે જે જગ્યાએ નટ-નટીઓ ખેલેલાં તે જગ્યાએ પોતે ચાલ્યા એટલે સુખની અનિમ ધડી આવી પહોંચી.

થોડી વારમાં એ બધા ફરીને આવ્યા અને અમે વૃંદાવન ગાર્ડન્સની હોટેલની અગાસીમાં કોફી તથા સેંડવિચ દબાવવા બેઠાં. બેઠે બેઠે વૃંદાવનની જળલીલા જોવાની લહેર આવતી હતી.

હોટેલની જગ્યા ઘણી સારી હતી. ત્યાં અમને આખા ભારતની સકળ માનવસૃષ્ટિનાં દર્શન થયાં. પંજાબીઓ હતા, બંગાળીઓ હતા, ગુજરાતીઓ હતા, મારવાડીઓ હતા, મહારાષ્ટ્રીઓ હતા અને દક્ષિણવાસીઓ પણ હતા. બધી ભાષાઓ વૃંદાવનમાં બેગી થતી. આને હું વૃંદાવનની લીલા કહું છું.

રાતે લગભગ દસેક વાગ્યે અમે વૃંદાવનની લીલા મહાણી અમારા

હિતારે આવના રથે ચડ્યા બધા ખૂનજ આનદમાં હતા નોકર બાઈ મારા પત્નીને પૂછતી હતી, કે કેમ બહેન, હવે કાવે ગોઠુળ જવાતું ? એને મન આ વજતુ વૃદ્ધાવન હતું અને હવે મદિરા વગેરે બાકીની જગ્યાઓ કાન ઉપર છોડી હતી શોકર અને લા 'ઝનક ઝનક પાવન બાજે'મય હતા

રાતે સાડા દસે અને ગેસ્ટહાઉસમાં આ-આ ઘોળીનાં કપડાં આવી ગયા હતા બોમિયાને બક્ષિસ અને પ્રમાણપત્ર આપી અને છૂટા કર્યો

નોકરબાઈની મુદ્દલાવસા દરરોજ સવાર-સાંજ જાગી જોડે તેમ જાગી જીરી એણે નાના નોકરને સપાટામાં લીધા એ કાઈ ગીત ગાતો હતો તેમાં 'નવજવાન ડોસી' કે એના કાઈ શબ્દો આવતા હતા બાઈને લડવા જોઈતું હતું લડ્યા વગર એ કદી સૂએ નહિ એની ઉંમર ફટકી છે તેની એને પોતાને કે કાઈને કશી ખબર નથી છોકરાઓ અને 'ડોસી' કહે એટલે એણે માની લીધું કે નોકર છોકરા પોતાને ચીડવી રહ્યો છે કુદને મારા પત્નીએ ટાડુ પાડ્યું ત્યારે રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા અને બાઈ શાત પડ્યા પડી અને હારા કરી બમાસાં જે ચવા આડ્યાં ગેસ્ટહાઉસની ઓસરીમાં નિસ્તરા છોડીને અને સવાતુ રાખ્યું હતું, કેમ કે હવા ખુશનુમા હતી અને પદન મદ મદ વાતો હતો આવતી કાને વહેવા જીરી અને જીરી જવાના હતાં

૧૨. ઉટાકામંડ

સુવારે મહીસૂર ઊડ્યું અને જિટીનો રસ્તો લીધો. જિટી હું આ પહેલી જ વાર જતો હતો એટલે મને નીલગિરિ જોવાની થોડી અધી-રાઈ હતી. મારા પત્ની ત્યાં બે-ત્રણ વાર ગયા હતાં, પણ તેમને કદી જિટી ગમ્યું નહોતું. હું એ જાણતો હતો એટલે મારા ઉત્સાહમાં તેમને સામેલ કરી શકાય તેવું હતું નહિ. એમના કહેવા પ્રમાણે મને જિટી ગમવાનું નહોતું.

જિટીમાં અમારો મુકામ અમે ત્રણ દિવસનો કર્યો હતો. જિટીથી ખાર માઈલ દૂર શ્રી હંસદેવજી મહારાજના હંસવિહારમાં જિતરવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું.

દોઢેક કલાકમાં અમે ગુંડલુપેટથી બાંદીપુર આવી પહોંચ્યાં. બાંદી-પુરથી વન્ય પશુ માટે સુરક્ષિત એવું મોટું જંગલ શરૂ થતું હતું. એ જંગલમાંથી અમારો રસ્તો પસાર થતો હતો. બાંદીપુરથી ગુગલુર સુધીના વીસ માઈલના ગીચ જંગલમાં હાથી, વાઘ, ચિત્તા, રીંછ ઇત્યાદિ ભયંકર જાનવરોને સરકારે અભય-વન આપ્યું હોવાથી તેમના શિકારની મના હતી. માણસ જ્યારે પશુને અભય આપે છે ત્યારે તે પશુની નજરમાં કેટલો બધો મહાન જનતો હશે !

સવારનો વખત હતો અને વનશ્રી હિંડોળા ખાતી હતી. કેટલાંક હરણો અને સાબરો અમે જોયાં. જંગલી મરઘાં પણ જોયાં. પરંતુ

વનરાજ કે ગજરાજ કોઈ નજરે પડ્યા નહિ. જંગલની લપાનકતા જોયા પછી અમને થયું કે અમારો રથરાજ જે અડીં ગડિા બની અટકે, તો અમને આ સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં જરાપણ રસ પડે નહિ. આનંદ-માંથી લયતી ગુસાફરી દેટલી બધી ઝડપથી યાય છે તે મેં જોઈ લીધું. મને એમ પણ સમજાયું, કે મનુષ્યની એક લાગણીમાંથી બીજી લાગણીને સર્જતાં વાર લાગતી નથી. લાગણી એ કુદરતી વસ્તુ છે. લાગણી ઉપરનો કાબૂ તે પ્રયત્નની વસ્તુ છે. જેટલો જેટલો કાબૂ, તેટલી તેટલી વ્યર્થ, તેટલું તેટલું અશુભ.

મહીસુર અને જોડી વચ્ચેના આ લીલાછમ જંગલને આખરે અમે વટાવ્યું અને ગુડાસુર ગામે આવી પહોંચ્યાં. ગુડાસુર એ જોડીના પહાડની તળેટીનું ગામ. ત્યાંથી મીડું અગણ શરૂ થતું હતું.

ગુડાસુર ગામ ટોડા નામની આદિવાસી જનનિતું છે. ત્યાં અમે ટોડા લોકો જોયાં. એમનાં ઝૂંપડાં ગોળાકારમાં હોય છે અને એમાં દાખલ થવા સારુ નીચા નખી ઘૂંટણીએ પાડતું પડે, કારણ કે એનાં પ્રવેશદ્વાર મોટાં બાકારા જ હોય છે.

ગુડાસુરમાં અમે પા કલાક યોજનાનો વિચાર કર્યો. પાસે એક ગામડી આ-ધર હતું ત્યાંની આ અજમાવવાનો વિચાર થયો આ આવી, નાણાં આપ્યાં, મેંએ અડકાડી, ફેંકી દીધી.

નીલગિરિ પર્વત, જેમાં જોડી આવેલું છે, તે ખરેખર મરૂા નીલ છે. એના જેવો લીલાછમ પહાડ બીજે ક્યાંએ જ જોવા મળશે. ત્યાં આ અને કોડી યાય છે. ગુડાસુરથી જોડી સુધીના કુંગરો 'કુંડા પહાડો' તરીકે જાણખાય છે. નીલગિરિના પહાડો દક્ષિણ પ્રદેશને ત્રણ વિભાગમાં વહેન્વી નાખે છે : (૧) ઉત્તરે મહીસુરનો પ્રદેશ, (૨) દક્ષિણે ટોઈમ્બલુર અને મદ્રાસ રાજ્ય અને (૩) પશ્ચિમે મલ્લાર એટલે કે કેરલ પ્રદેશ. નીલગિરિનું જાંચામાં જોયું સિખર ટોડા જેટા ૮૬૪૦ ફૂટ ઊંચું છે.

આ આખો પ્રદેશ મૂળ ટોડા જાતિનો. આ જાતિ દેખાવે રૂપાળી હોય છે પુરુષો ઊંચા હોય છે નીનગિરિની અસલ રાજ કરતી કામ એટલે ટોડા કેટલાક પુરાતત્ત્વવિદોના મત પ્રમાણે આ લોકો મૂળ સિથિયન જાતિના તેમના ધર્મ તથા રીત-રિવાજ જુદા પડી આવે છે.

‘મડ’ એટલે ટોડાની લાપામાં ગામ દોઢ સો વરસ પહેલાં જહોન સથિવન નામનો એક અંગ્રેજ અમલદાર ત્યાં સહુ પહેલો આવ્યો અને ટોડાઓનું ગામ જોઈ નરાઈ પામ્યો. ટોડાઓ પોતાના ઘરોની પામે મોટા મોટા પથ્થરો ગોઠવો રાખતા ટોડાઓનો રાજ સથિવન ઉપર ખુશ થયો તેણે પોતાની લાપામાં અંગ્રેજને કહ્યું ‘જેયોકા આ મડુ’ એટલે કે આ પથ્થરનું ગામ જ તને આપુ છું’ ટોડા ભાષામાં ‘જેયોકા’ શબ્દનો અર્થ પથ્થરનું ગામ થાય છે તામિલ ભાષામાં તેને માટે ‘ઓગકવ’ શબ્દ છે સનિવને તેથી તેનું નામ ‘ઓગકલ મડુ’ પાડ્યું છાલાતે ડાલાતે પડી એનું ‘ઉઠાકામંડ’ થયું.

ગુણપુરથી અમે જીનું ચણણ શરૂ કર્યું અને અનેક વગોઠો વગાવી આખર અમે ટોચે આન્યા બીડી અને ગુણપુર વચ્ચે પૂરા ૪૦ માઈનનું અંતર છે અમારે જીની નદિ પણ પાપકારા જવાનું હતું, કારણ કે દસદેવજી મદારાજનો આશ્રમ ત્યાં હતો પાપકારા પહેલું આવતું હતું અને ત્યાંથી બીડી ખીજા બાર માઈલે હતું

પાપકારામાં આવેતો દસનિવાસ બતાવવા એક પોલીસ ટ્રાન્સ્ટેમન અમારી સાથે થયો. થોડી વારે દસનિવાસ અમારી નજરે પડ્યો પાપકારાનો બધ વગાવી અમે આશ્રમને રસ્તે મોટર ઉતારી મૂખી અને પેનો સિપાલી પણ ત્યાં જતરી ગયો.

આશ્રમની જગ્યા ઘણી ગમે તેવી હતી પડાડોની ગોદમાં અને પાપકારા નદી પાસે આશ્રમ આવેલો છે ચોતરફ લીનીઝમ કુંગરાળ ભૂમિ છે એ એનું આકર્ષણ છે

શ્રી હંસદેવજી મહારાજ બહાર બેઠા હતા. મેં તેમને અગાઉથી પત્ર લખ્યો હતો. એમની શાંત, સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન મુખમુદ્રા જોઈ અમને બધાની આનંદ થયો. એમની વાણીની સહજ સરળતા, કામગીતા અને મીઠાશમાં સહુનો થાક ઉતારી નાખવાની શક્તિ હતી. અમારો થાક ઊનરી ગયો. મહારાજે અમારા મુકામની બધી જોડવણું કરાવી હતી. અમે ધામા નાખ્યા.

આશ્રમનો વિસ્તાર મોટો છે. કેટલાય ઝોકર જમીનમાં શાક-ભાજી તથા અનાજ પાકે છે. હંસદેવજીના ભક્તો એની દેખરેખ રાખે છે. આશ્રમમાં કથા માણસો દેખાતાં હતાં, જેમાંનાં કેટલાકને અમે ઝોજખતાં હતાં. એમના એકા ધર્મદેવને આશ્રમની બ્યવસ્થા સોંપાઈ હતી. ધર્મદેવે અમારી સંભાળ માથે લઈ લીધી.

જમી પરવારી અમે બીટી જોવા નીકળી પડ્યાં. પામકારાથી બીટીના બાર માઈલ કાપતાં લગભગ પોણો કલાક થાય છે. હરિમાળા રસ્તામાં આંખ જરૂર ફરતી હતી, પણ મન ખાસ કરતું નહોતું. મન હિમાલયમાં હતું. સૌંદર્યના પાનમાં એક જ તત્વ લાગ લગતું નથી, અનેક તત્ત્વો ઉપકારક બને છે.

બીટી આવી પહોંચ્યાં. બજાર, રૅઈસકોર્સ તથા હવા ખાવા આવેલા સહેલાણીઓ - બધું જ નજરે પડ્યું. ચારે તરફ અમે મોટરમાં સહેલગાડ કરી લીધી અને બોટેનિકલ ગાર્ડન તથા મવનરેનો બંગલો જોયાં. બે કલાક સુધી ધૂમાધૂમ કરી પાછા આશ્રમે આવી પહોંચ્યાં ત્યારે સરજ ક્યારનો નમી ગયો હતો અને મહારાજની આસપાસ પ્રેમીજનો વીંટળાઈ વળ્યા હતા. અમે પણ એમાં ભળી ગયાં અને હંસદેવજીની કામગીરી અને જ્ઞાનસભર વાણી સાંભળવામાં લીન બન્યાં. એમણે મને પૂછ્યું, કે 'બીટી ગમ્યું?' મેં કહ્યું, કે 'હકત મહારાજને જ કારણે, ખીજા કારણે નહિ.' એમને પોતાને પણ હું ધારું છું ત્યાં સુધી ઉતરા-

ખંડ જ પ્રિય હતો પરંતુ તેમના શબ્દોમાં કહું તો ‘અદૃષ્ટ ભોગ જ્યાં નિર્મોહી હોય ત્યાં પૂરો થાય.’

ઊઠીની જિંઝારી લગભગ સાત હજાર ફૂટ એટલે ઠંડક સારી હોય. રાતે સુતા ત્યારે ઠંડીનો ચમકારો પણ સારો લાગ્યો. મોડી રાતે કેટલાક ધડાકા સાંભળ્યા.

વહેલો ઊઠીને હું લટાર મારવા નીકળ્યો. ધર્મદેવ સાથે હતા. એમણે મને ખેતરો તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું, કે આ બધા ખેતરો કાણે ખેડ્યાં માનો છો? એમનો સવાલ મને વિચિત્ર લાગ્યો. ખેતરમાં તાજું હળ ફર્યું હોય તેમ લાગતું હતું. મેં જવાબ આપવાને બદલે તેમના સામું જોયું. ધર્મદેવ થોડી વાર સુધી હસતા હસતા જોઈ રહ્યા. પછી તેમણે મને કહ્યું, કે જંગલી સૂરોના મોટા દાંતનું આ કામ છે. સૂરો રાતના પાક ખાવા આવી પહોંચે અને બટાકા કે ખીજું જે કાંઈ વાળ્યું હોય તેનો નાશ આ રીતે કરી નાખે. સૂરોને લગાડવા માટે બંદૂકના ધડાકા ફરવા પડે. એમ છતાં પણ જો ના લાગે તો સંહારે કરવો પડે. રાતના જે ધડાકા મેં સાંભળ્યા હતા તે ધર્મદેવના ચોકીદારે કપાઈ હતા. થોડું તુકસાન કરીને સૂરો નાસી ગયા હતા.

હંસદેવજી મહારાજનું રસોડું સદા ખુલ્લું હોય છે. કયે દિવસે કેટલા માણસો જમવા આવશે એનો અગાઉથી કશો અંદાજ કાઢી શકાય નહિ; એટલે દાળરામ, શાકરામ કે રોટીરામ કેટલાં જોઈએ એ કાંઈ જાણી શકે નહિ. મહારાજનાં દર્શન કરી જાય, જમી જાય અને ઇચ્છા થાય તો રાત, બે રાત કે ત્રણ રાત રહી જાય. પોતાની મરજીમાં આવે તો આશ્રમમાં બેટ મૂકતા જાય, ના મરજી હોય તો ના મૂકે. કાંઈ પણ જાતનો આગ્રહ નહિ.

વહીવટ ચલાવનારા લોકો પણ પ્રેમાળ હતા અને આશ્રમમાં કાંઈ પ્રત્યે કશો બેદરતાવ રખાતો નહિ. કરોડપતિ હોય કે ગરીબ હોય, મહારાજના

પગ આગળ બધાં સરખા સાધુ તો ગંગા નદી છે નહીં તો બધાને સરખી સાધુની પામેથી આપણને શું મળે છે ? સાયકાળના સુરમ્ય રંગો આપણને શું આપે છે ? ધન નિસ્ત્યુ વૃક્ષ આપણને શું આપે છે ? કુદરતના અનેક દરશે આપણને શું આપે છે ? શાંતિ.

મદારાગના આશ્રમમાં અમને ત્રણ-ચાર નરાં ઝોળખાણુ ધર્મા શ્રી જયતીભાઈ દેસાઈ બેંગલોરના અગ્રગણ્ય સિનેમા ઉદ્યોગપતિ હતા. ખીજા હતા કોઈમતુરના મિનમાનિક એમની પાસે ત્રણ મિનો અને સારી સપત્તિ હોવા છતાં સાદાઈ ધણી વાણીમાં મિનય પણ આપણને મળી જાય તેવો. ત્રીજા એમની સાથે હતા એ-વજીન એ પણ કોઈમતુરના એ ભાઈ પણ સરકારી.

મિનમાનિક શ્રી નાપડ પાસેથી મેં પહેલ વહેરી વાર તામિન મદામિ કમ્મરનું રામાયણ સાંભળ્યું તામિન ભાતા આગની બધી કણુમધુર અને જાન્ય હો તેનો ખ્યાલ મને ત્યારે આવ્યો.

કવિવર કમ્મર આજથી લગભગ એક હજાર વર્ષ ઉપર યજ્ઞગયા એવું રામાયણ ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિ ગણાય છે જાણુમરો કહે છે કે વા મીઠિના રામાયણ મરતાં કમ્મરના રામાયણમાં વધારે ચમકૂનિઓ છે. શ્રી નાપડએ એના છૂટા છૂટા મેળોના ઉચ્ચાર કરીને મને અમેશ્વમાં અર્થો સમજાયા સમુત્તેરો ધોય, વાળાનો સચાર, પંખીઓના કલરવ— એ બધાને જાણે મૂર્ત કરતા ના હોય તેવા તામિન શબ્દો કુ કમ્મરના રામાયણમાં સામગતો હતો સોતાને રાવણુ જ્યારે દરી જાય છે ત્યારે કમ્મરના શબ્દો કરુણ અને બીરણુ— બને ભાવ સહજ સરળતાથી અને સમતાથી વ્યક્ત કરે છે રાત્રિનો વખત બીચોની શાંત રમણીયતા અને શ્રી વેદવ્યાખ્યા નાપડનો ભાવવાહી અવાજ— એ ત્રણેના સમિશ્રણમાં હું કમ્મરને જોતો હતો.

રામાયણ પતે એટલે વજીન સાહેબ પોનિટિકસન ખીજણુ રાહ

કરે. એમને દરેક પક્ષમાં જૂલો દેખાય, અક્ષત્વની જિજ્ઞાસુ દેખાય. એમના કથનનો સાર એટલો જ, કે બધા ખરામ છે અને બધાએ સુધરી જવું જોઈએ.

વકીલ સાહેબ બધાના દોષો ઉપર લેક્ચર લગાવી રહ્યા હોય ત્યાં નાયક મણિકા મૂકે : ‘બધા દોષોથી દૂર હોય એવો એક નવો પક્ષ તમે શરૂ કરો. હું તેમાં જોડાઈશ.’ એ એક વાક્યથી વકીલ સાહેબની વાણી શાંતિ ધારણ કરતી

હંસદેવજીમાં^૧ સ્થિતપ્રતના સરળ લક્ષણો દેખાય છે. એમની સ્થિતિને આપણે પ્રશંસા અવસ્થા કહી શકીએ. આત્મરતિનો આનંદ કેવો હશે એ તો એમના જેવા મહાત્માઓ જાણે, પરંતુ એમની પાસે બેસવાથી આપણને શાંતિના પ્રદેશની કાંઈક આખી થાય. એમણે પ્રાણશક્તિની ઉપાસના કરી છે એવું મને લાગે લાગે છે. એમની જે પ્રશંસાવાહિતા છે તેવું કારણ એ છે.

મહારાજની પાસે ત્રણ રાત ગાળી તેથી ધણો આનંદ થયો. એમનો નિઃસંગ પ્રેમભાવ જાંડે જાંડે અંકાર્ષિ જતો. એમની પાસેથી હું મૂક સ દેગો લઈ જતો હતો. વગર શબ્દે તેઓ મને કહેતા હતા, કે અસંગ એ જ સુખ અસંગ વગર આત્મરતિ નહિ. મનનો નિરોધ કરી તો સુખ તમારી પામે જ છે. હંસદેવજીની મુખમુદ્રામાં બોલની અસંગતા છે.

ચોથે દિવસે સવારે અમે જિટીથી કાઠિઆનુર તરફ પ્રયાણ આદ્યું^૨ ત્યારે હવા ખુશનુમા હતી. આશ્રમનો શીરો અમને ધણો સ્વાદિષ્ટ લાગતો હતો. હંસદેવજીએ અમને પ્રેમભરી વિદાય આપી

૧. શ્રી, હંસદેવજી મહારાજનું એપ્રિલ ૧૮૬૦ માં અવસાન થયું છે.

૧૩. કોઈમ્બતુરમાં આતિથ્ય

ભિટીથી કોઈમ્બતુર જતા રસ્તામાં કુતુર અને ત્યાંથી બેનહોપ અને પંજી મેટુપનાથમ આવે છે મેટુપનાથમથી કોઈમ્બતુર જવાને રીધો સરિયામ રસ્તો છે અને રસ્તે જો બહુ ટ્રાફિક ના હોય તો એ બાવીસ માઈલ લગભગ એટલી જ મિનિટમાં ખેચી નખાય ભીંથી મેટુપનાથમનો પહાડી અને વળાંકવાળો રસ્તો આપણને ચક્કર ચકાવે તેવો છે રસ્તામાં ભમરડીઓ ખાતા ખાતા ભીંની લીવોતરીની શેલા જોવાનું ધગક વોસરાઈ જાય. મોટર જાણે હમણા જ સરી પડશે એવી બીકના માર્યા હા...શ કરતા અમે જ્યારે મેટુપનાથમ આવી પહોંચ્યા ત્યારે જ યાદ કર્યું કે અમે સુંદર વનથી અને દેખાવડા પહાડો વટાવ્યા હતા.

મેટુપનાથમથી મે મોટર ચલાવવા માંડી અને મારું ક્રાઉવિંગ કાર્બિક સુધકું છે એવી મતલબના બે સન્દે સાબજવાની આશા રાખી, પરંતુ મારી આશા ફેગટ ગઈ. મારી યસરેખા બગરેથી રહી છે એ વસ્તુ ઉદાસ મને સ્વીકારીને પાચ-દસ માઈલ પછી હું ખોટા-આપ્યા વગર રિટયરિંગ ઉપરથી બીતરી ગયો.

કોઈમ્બતુર આવી પહોંચ્યું કોઈમ્બતુર મિનિઉથોગનું ધામ છે અમારે બધાને શ્રી. નાથુને ત્યાં જવું હતું એમનું મમન શોધતા અમને વાર ના લાગી, કારણ કે તેઓ કોઈમ્બતુરની જાણીતી વ્યક્તિ હતા.

એમના બારણે આવી મોગરનું ભૂગણુ વગાડી અમે ઊભા રહ્યાં. તોફાન બહાર આવ્યો પણ અમારી ભાષા સમજ્યા વગર તે આશ્ચર્યથી ઊભો રહ્યો અમે એને એના શેડનું નામ દીધું. થોડી વારે શ્રી નાયક પોતે બહાર આવ્યા એમના શરીર ઉપર એક માત્ર વેળી હતી. કોઈમ્મતુરમાં તાપ ઓછો નહોતો.

સૌજન્યની ભૂતિ જેવા અમારા યજમાન અમને અદર લઈ ગયા અને એમના પત્નીની ઓળખાણ કરાવી શ્રીમતી નાયક સસ્કારિતાની ભૂતિસભા હતાં કપાળમાં કુનો મોંઘો સોહામણો આદનો, કીરમજી રમતી રેશમી સાડી, નાકે નથની, કંઠે સોનાનો હાર તથા કંઠે સોનાની બગડીઓ - એ બધું એમના નિઝોજ અને કામળ સ્મિતથી શોભી ઊઠતું હતું.

નાયકજીએ અમને ઉપરને મળ્યે ઉતારો આપ્યો. ધર સાદું અને સ્વચ્છ હતું ત્રણ મિનોના માનિકની આખીય રહેણી કરણી ભારતીય સસ્કારનું સ્વચ્છ પ્રતિમિ બાડતી હતી પૈસાનું લેણમાત્ર પ્રદર્શન ન કરવું, 'મારી પાસે મિનો છે, હું ખૂન પૈસાવાળો છું અને એના માટે અહીં કંઈ એ મારો જન્મસિદ્ધ દક્ષ છે' - એનું જરા પણ ના દેખાય એની પૂરી સાવચેતી રાખવી, એ વાન નાની સૂતી નથી ધણું ઓછા ભાઈઓ એ સાવચેતી રાખી શકે છે બહેનો તો એ સાવચેતી ભાગે જ રાખી શકે છે.

શ્રીમતી ગોવિંદમ્માજીએ એમનું મંદિર અમને બતાવ્યું મંદિરમાં ભગવાન પદ્મનાભ ચક્રપાણિ, વેણુગોપાળ - એમ મધ્ય જ હતા અને તેમની શક્તિઓ પણ હતી જાણીતા સત-પુરુષોની હમીઓ પણ હતી. શ્રીમતી નાયકજીએ ભાવનાથી રીતે પૂજા કરી અને અમે મધ્યએ ભક્તિરસનું તથા ન્યૂન પ્રસાદનું યથાશક્તિ પાન કર્યું.

પૂજા પછી અમે જમવાના ખડમા આવ્યા ત્યાં ડાહનિગ ટેમ્બ કે એવી તેરી મોદમાયા નહોતી સ્વચ્છ અને સાદા આસનોની સામે કેળના પાદડાં હતાં અમે ઉપમા, દોળે, રસમ્, સામાર વગેરે દર્શિયું.

ભારતીય વાનગીઓને ન્યાય આપ્યો. એ વાનગીઓ અને ન્યાય રહી ગઈ છે.

જંભી રહ્યા પછી અમે થોડી વાર સુધી વાતચીત કરી પછી આરામ કરવા ગયાં. સાંજે અમારે નાયકુ દંપતીની સાથે કોઈ અતુર નું રણિયામણું મંદિર જોવાનો કાર્યક્રમ હતો. શ્રી. નાયકુ તરફથી અમે જાણ્યું, કે એ મંદિર ચિદંબરમના મંદિરની આજેકાલ પ્રતિકૃતિ જ હતી. એમનો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો હતો, કે આ મંદિર જુઓ અને ચિદંબરમ ન જોઈ શકો તો ચાલે.

કોઈ અતુરના બજારમાંથી અમે મંદિર જોવા બિપજાં. અમારે ઇડીપાત્ર લેવું હતું. શ્રીમતી નાયકુની મદદથી અમે એક સરસ ઇડીપાત્ર ખરીદ્યું. ખરીદવાની હોંસ એ કોઈ અવજૂનીય વસ્તુ છે. એ પાત્રમાં અમે ઇડી બનાવીને આરોગીશું એવી ઇચ્છા હતી, પણ એ વાતને આજે બાર માસ વહી ગયા છે છતાં અમે ઇડી બનાવી નથી. ક્યારે બનાવીશું એ પણ નક્કી નથી. નિરુપયોગી વસ્તુઓ અને ઉપયોગમાં ન લઈએ એવી વસ્તુઓમાં કશો ફરક નથી. અમારે ત્યાં જ એમ નહિ પણ લગભગ દરેક ઠેકાણે આવી નિરુપયોગી ખરીદીઓ સદા થયા જ કરતી હશે. મુસાફરી કરવી એટલે ગમે ત્યાં, ગમે તેવું બસ ખરીદી જ નાખવું જોઈએ એવી વૃત્તિને કોઈ પણ મુસાફર બાંધે જ રોડી શકતો હશે. ગમે તેવા સમજુ માણસને પણ મુસાફરીમાં પાનો ચડી આવે છે.

અમે મંદિરે આવી પહોંચ્યાં. પથ ધોઈ અમે દાખલ થયાં. નગારાં તથા શરણાર્થ વાગનાં હતાં. મંદિરનું ગોધુરમ આકર્ષક હતું. શ્રીમાન્ નાયકુ અને તેમનાં પત્ની ભાવિક હતાં. એમણે તથા અમે બધી મૂર્તિઓનાં દર્શન કર્યાં. મારે દક્ષિણના બ્રાહ્મણોના વેદોચ્ચાર સાંભળવા હતા—ખાસ કરીને કોઈ સામવેદી બ્રાહ્મણના. પૂજાવિધિ બનાવીને શ્રી. નાયકુએ એક બ્રાહ્મણ યુવકને સામવેદનું ગાન કરવ

નિમંત્ર્યો. એ યુવક સામવેદની રાણાચણીય શાખાનો હતો. એણે સામ-
ગાન શરૂ કર્યું. એ ગાન મધુર હતું. પછી અમે આખું મંદિર નિરાતે
જોયું. એનું વિધાન મનોહર હતું. આરતી પછી અમે બહાર આવ્યાં
ત્યારે લગભગ એક-દોઢ કલાક થયો હતો.

શ્રી. નાયડુની સાથે એમને ઘેર આવીને અમે સરસ કોફી પીધી
અને પછી એમની લાયબ્રેરી જોવામાં હું પડ્યો. એમણે મને એક
પુસ્તક યાદગીરીમાં ભેટ આપ્યું. તેનું નામ થીરુકકુરલ. એનો રચનારો
તામિલ દ્રવિ થીરુવલ્લુવર. એ દ્રવિ ઈ. સ. ૫૭૧ના ખ્રીસ્ત સૈકાનો હતો.
એ પુસ્તકમાં સદ્ગુણ અને ધનસંપત્તિ ઉપર શ્લોકો છે. મૂળ તામિલનું
આ અંગ્રેજી ભાષાંતર પ્રો. મીનાક્ષી સુંદરમના મતે ઘણું સારું થયું છે.
મારી ભેટવાળી નકલમાં શ્રી. નાયડુએ રનેહોદ્દ્યાર કાઢ્યો, કે “શ્રી યશોધર
મહેતાનું મિલન મારી ખૂંપડીમાં થયું તેની તા. ૧૪-૫-૧૯૫૬ની
મીડી સ્મૃતિ.”

શ્રી. નાયડુએ એ પુસ્તકમાંથી ‘અતિથિસત્કાર’ના શબ્દો અમને
વાંચી સંભળાવ્યા. અને એ સુંદર શબ્દોની અમૃતમયી અસર હેઠળ
વાર્તાવિનોદ કરી મોડી રાતે અમે શ્રુતા ગયાં. વહેલી સવારે અમારે
કાચીન અને ત્યાંથી ફેરલના પ્રદેશનું પ્રયાણ આરંભવાનું હતું. નવી
સૃષ્ટિની ઉત્સુકતા સાથે અમે નિદ્રાધીન ગયાં.

૧૪. કોચીનની રાત.

કોઈમ્બતુરથી પાલઘાટના લગભગ ત્રીસ માઈલ કાપવા

અમને અધરા ન પડ્યા. રસ્તો ખરાબ નહોતો. પાલઘાટમાં કથું આકર્ષણ નહોતું. ત્યાંથી બે માઈલ ઉપર દીપુ સુધતાનનો એક કિલ્લો હતો તેટલી જ એની વિશેષતા હતી.

પાલઘાટથી ત્રિચુરના લગભગ આઠીસ માઈલનો રસ્તો થોડોક સારો હતો અને બાકીનો લોચા જેવો હતો. અથડાતે ફૂટાતે અમે આખરે ત્રિચુર પહોંચ્યાં. ત્રિચુર એક નાનું સરખું ગામ છે. એવું કહેવાય છે, કે ભગવાન શંકરાચાર્ય અત્રે નિર્વાણ પામ્યા હતા. ત્રિચુરમાં અમે એક કાફેમાં બેસીને ચા પીધી તથા નાસ્તો કર્યો. અમે હવે કેરલના રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. લાલ વાવડો ફરકતો હતો.

કેરલ નાળિયેરીનો પ્રદેશ છે. અહીંથી તે છેક કન્યાકુમારી સુધી નાળિયેરી એ જ છવાદોરી છે.

ત્રિચુરથી આલવાયે સુધીનો રસ્તો એવો હતો કે અમારા હાડકાં ખોખરા થઈ ગયાં. રથરાજ પશુ અધમૂઓ થઈ ગયો. આલવાયેથી લગભગ બે માઈલ દૂર કાલડી ગામ છે. ત્યાં ભગવાન શંકરાચાર્ય જન્મ્યા હતા. કાલડીમાં તેમનાં માનુષીનો અગ્નિસંસ્કાર પણ શંકરે પોતે કર્યો અને તે જન્મ શારદામાસા દિવસની નજીક છે.

શંકરાચાર્યની અદ્વિતીય પ્રતિજ્ઞા ફરલમાં જોટલી જાણીતી છે, તેનાથી અનેકગણી જાણીતી ફરલની બહાર સમસ્ત ભારતમાં છે. કોઈ પણ મહાપુરુષ પોતાના જન્મસ્થાનમાં પોતાની હયાતીમાં ખાસ માનપાન પામ્યો હોય તેવો દાખલો જન્વડે જ મળી આવે છે. જ્યારે એની કીર્તિ દિગંતમાં ફેલાય છે ત્યારે તેની જન્મભૂમિ તેમાં ભાગ પાડવા આવે છે. બુદ્ધની કીર્તિ મગધમાં અને પછી આખા ઉત્તર ભારતમાં પ્રસરી તે પછી નેપાળમાં તેઓ જાણીતા થયા. ગાંધીજીની યશોગાથા સૌરાષ્ટ્રની બહાર ફેલાઈ પછી સૌરાષ્ટ્ર તેમના ઉપર હક્ક કરતું આવ્યું. તત્વજ્ઞાનીઓની, કલાકારોની, સાહિત્યકારોની—સહુની બાબતમાં આવું જ બન્યું છે અને બનશે. યોગની પરિભાષામાં કહીએ તો ‘અતિસામીપ્ય’ના કારણે વસ્તુ કદી દેખી શકાતી નથી.

આસવાયેથી કોચીન પહોંચતાં જરા પણ વાર લાગી નહિ. કોચીન પહોંચ્યાં ત્યારે સાગરનાં દર્શન થયાં. કોચીન અને એનો કુક્ષમ એ બંને એક જ છે. કોચીન એ ટાપુ, અને ટાપુની પાર જમીન ઉપર એનો કુક્ષમ.

કોચીન પ્રાચીન છે. સૈકાઓ પહેલાં ત્યાં ચીની પ્રવાસીઓ આવીને ચાલું નાખી મયા હતા. એ ચીની થાણાના આગે કોઈ પણ અવશેષો રહ્યા નથી, સિવાય કે માછલાં પકડવાની ચીની હાનની જાણ. કોચીનના યદ્દીઓ ભારતનું જૂનામાં જૂનું યદ્દી વહેણ છે. યદ્દી રાજ્ય સોલોમનના રાજ્યકાળમાં ફિનિસિયાનું એક વંશજ કોચીન તરફ આવેલું અને વાંદરાં, મોર તથા હાથીદાંત લઈ ગયેલું. એવું મનાય છે, કે તે વખતે કેટલાક યદ્દીઓ વેપાર અર્થે અત્રે આવેલા અને કોચીન કિનારે પોતાનું ઘર કરી રહી ગયેલા. આ વાતને આજ ત્રણ હજાર વર્ષ થયાં ગણાય, કારણ કે સોલોમન રાજ્યનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે દસમા સૈકામાં નિશ્ચિત છે. ત્યાર બાદ યદ્દીઓનું બીજું મોજું ઈ. સ. પૂર્વે : પાંચમા-૭મા સૈકામાં આવ્યું. ભારતના યદ્દીઓ ભારત બહારની પ્રજા

નથી અને જે છે તે પછી આયોજેટલી જ બહારની પ્રતિષ્ઠા છે, ન વધતી, ન ઓછી.

અમે તો સીધા ડાક બંગલા તરફ ગિપડયા, પણ જગ્યા ન મળી. પછી અમે બંદર આગળ અને ઢાપુની વચ્ચે આવેલી પુડલેડ હોટેલમાં ગયા અને હરી હાથ થયાં.

આકાશ ઘેરાયું હતું અને વરસાદ તૂટી પડવાની તૈયારીમાં હતો, છતાં બંદર જેવા માટે અમે મોટરમાં ગયાં. બંદર પહોંચ્યા ત્યાં તો વરસાદ તૂટી પડ્યો. લગભગ અર્ધો કલાકે તે અટક્યો એટલે બંદરના અધિકારીની પરવાનગી લઈ અમે સ્ટીમર જેવા નીકળ્યાં, કારણ કે નોકરોને 'દરિદ્ર' જેવી હતી. સ્ટીમરનો અગ્રેજ કપ્તાન માયાળુ હતો. તેણે અમને જરા પણ બાનાકાની વગર પરવાનગી આપી. સ્ટીમર જેઈ અમે હોટેલે પાછા ફર્યા અને ગરમાગરમ બોજન જમી શ્યાંત પડ્યાં.

કોચીન સરસ છે. એની બંદર કુદરત અને ઇતિહાસ બંને છે. ત્યાં સહુ પહેલાં ફિરંગીઓ આવ્યા. સોળમા સદીમાં ભારતમાં સહુ પહેલાં યુરોપિયન દેવળો કોચીનમાં થયાં. તે દેવળોનાં નામ સાંટાક્રુઝ કેથેડ્રલ અને સેંટ મેથ્યુઝ કેથેડ્રલ. જેણે ભારતનો સમુદ્રમાર્ગ શોધી કાઢ્યો તે વાસ્કો દ ગામાની કબર પણ કોચીનમાં છે. ફિરંગીઓ પછી ડચ લોકોની સત્તા સ્થપાઈ હશે. ડચ હકૂમત નીચે કોચીન બહોળલાલીવાળું બન્યું. ત્યાર બાદ બ્રિટિશ અમલ શરૂ થયો.

કોચીનનું બંદર ઘણું સારું ગણાય છે અને નાનાં તથા મધ્યમ કદનાં જહાજો ત્યાં ધણે વેપાર કરે છે.

પુડલેડ હોટેલમાં સારી સગવડ હતી. અમારે વહેલાં ઊડીને ત્રિવેન્દ્રમનો રસ્તો પકડવો હતો, પણ મેધરાજ અમારી દૃષ્ટિને પાર પડવા

દે તેવું લાગતું નહોતું. આખી રાત ધોધમાર વરસાદ પડ્યો અને વીજળીના કડાકા તથા ઝળૂકા વચ્ચે કોચીનનું બંદર ધણું આકર્ષક લાગતું હતું.

વહેલી સવારે ઊઠ્યાં પણ વરસાદનો મારો ચાલુ હતો. એટલે બધાં પયારીમાં પડ્યાં રહ્યાં અને લગભગ નવ-દસ વાગ્યે અમે ચા-પાણીની તૈયારી કરી. આખરે મેઘરાજ રહી ગયા અને ખુશનુમા હવાને લાભ લઈ અમે રથરાજને ત્રિવેન્દ્રમ્ ભેગો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. લગભગ અગિયાર વાગ્યાને સુમારે અમે આગેકૂચ કરી.

૧૫. કેરલનો કાઠો

કે.વી.નના યદ્દી લતામાંથી પસાર થઈ અમે તથા અમારા રથરાત્રે મોટા તરાપામાં ટાપુ ઓળંગ્યો અને સામે પાર સરિધામ રસ્તા ઉપર આવી ગયા. હવે ખરેખરો મલબાર કાંઠો શરૂ થતો હતો. મલબાર કાંઠો એ જ કેરલ. આખું કેરલ પાણી પને છે. લ'બાઈના પ્રમાણમાં પહોળાઈ ઘણી ઓછી. લગભગ બધાં જ ગામો એ પનામાં સમાઈ જાય છે અને મોટર રસ્તે લગલગ એ બધાં જ આપણે જોઈ શકીએ. કે.વી.નથી થોડે દૂર દક્ષિણ તરફ જવ એટલે 'બેક વોટર્સ' શરૂ થાય. એક બાજુ પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર, વચ્ચે જંગીનનો એક સળંગ ચીથર-વટો અને પૂર્વમાં પાછા ખારાં પાણીનાં સરોવરો તથા નહેરો. આ સરોવરો તથા નહેરોને 'બેક વોટર્સ' એટલે કે 'પ'ગીનનાં પાણી' કહે છે અને કે.વી.નથી તે છેક કિરબોન સુધી જોને હોડીમાં સફર કરવી હોય તે બેક વોટર્સની સફર કરી શકે. આસાનીથી, ધીરે ધીરે, હોડીમાં પડપા પડપા સૃષ્ટિની લીલા જોતા જોતા અને પૂર્ણિમાના ચંદ્રને સાથે લઈને પથુ કેટલાક શોખીન મુસાફરો સફર ખેડે છે. અમારે તો મોટરની મુસાફરી હતી અને અમારો રસ્તો વચ્ચે વચ્ચે બેક વોટર્સને તથા અરબી સમુદ્રને બાંધીને જતો હતો.

મલબાર કિનારો ઘણો પ્રાચીન ઇતિહાસ ધરાવે છે. આ કિનારે આજથી ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં દિનિશિવાનાં વડાણો વેપાર થયે

આવતા હતા અને 'ઓફિર' નામના બદરનો જે ઉત્તેજ જૂના હિંદુ ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે તે બદર કદાચ કાચીન હતું એવું ઇતિહાસકારો માને છે ચહદીઓ પણ તે કાળથી જ સહુ પહેલા ભારતમાં આવીને વસ્યા એવું ઇતિહાસ કહે છે ચીનાઓ પણ ત્યાં તે જ અરસામાં આવતા-જતા હતા અને તેમના અવશેષ રૂપે આજ તો 'ચિનાઈ જાતો' જ રહી છે, જેનો ઉપયોગ એક માત્ર મનખાર કિનારે માછીમારોમાં જ આપણને જોવા મળે છે પછી તો ગ્રીકો, રોમનો, બધા જ પોતાના વહાણો લઈને આ કાઠે આવતા-જતા અને દક્ષિણ ભારતમાં મગી આવેલા પ્રાચીન રોમન સિલ્કાઓ ઉપરથી આ વાતને વધુ ટેકો મળે છે

અમારી મોટર મનખારની વૃદ્ધરાજિને વટાવતી એનેપ્પી તરફ દોડવા લાગી કેરલની લીનારા અમને ટાડડ આપતી હતી નાગિયેરી ઓના જુડનાં જુડ અને ડાગરના ભર્મા ભર્મા લીનાં ખેતરો પરમાત્માની હસ્તીની શાખ પૂરતાં હતાં

અમારે નાગિયેરનું પાણી પીવું હતું, પરંતુ નાગિયેર ઉનારનારા કાઈ દેખાતા નહોતા જે-તથા વખત અમે મોટર અડકારી, પરંતુ અમારી આશા ફળીભૂત થઈ નહિ અમે આશામાં ને આશામાં એનેપ્પી તરફ રથને મારી મૂક્યો

પ્રેવમાં કેટલીક સ્ત્રીઓને છાતી ઉપર વજ્ર રાખતી જોઈ નહિ. મનાજના ખ્યાલો દેશ અને કાળ પ્રમાણે બદલાતા રહે છે

કેરલમાં એક રૂઝ નાશુદ્રિ બ્રાહ્મણો સિવાયની લગભગ દરેક જાતિમાં માતૃવંશી પ્રથા છે વિદુ કાયત્તમાં આ પ્રથાને 'મરુમક્કટ્ટયમ્' પ્રથા કહે છે એ પ્રથા અનુસાર વસવેનો માનાથી ગણાય છે કુટુંબને 'તરાવાડ' કહે છે કન્યા પોતાના પિયરમાં રહે છે અને તેના પતિ તેને ત્યાં જ-આવ કરે છે એનો વસવેનો નિરાજો ગણાય છે આ

પ્રાચીન પ્રથા હવે નષ્ટપ્રાય થતી જાય છે અને આયોની પિતૃવંશી પ્રથા જોર પકડે છે.

એલેપ્પી આવી ગયું. સામ્યવાદીઓનું આ વિલાગમાં ધણું જો દેખાયું. લાલ વાવટો ચોમેર ફરકતો હતો. એલેપ્પીના મુખ્ય ધધાઓ એ : (૧) કાથીનો, (૨) મરીનો. એનાં મરી વિશ્વવિખ્યાત છે. એલેપ્પી આગળ અમે એક વોટર્સનાં પૂરાં દર્શન કર્યાં. ગામમાં નાની નાની નહેરો છે અને ટચૂકડા તરાપાઓથી વાહનવહેવાર ચાલે છે. અમારે ખાસ ટ્રોકાચું નહોતું. નાગિયેરની તપાસ કરી. જે મુલકમાં આટલ-આટલી નાગિયેરીઓ હોય, તે મુલકમાં નાગિયેરના પાણી માટે અમારે આટલી બધી તપાસ કરવી પડે એ પણ એક અસિદ્ધારી !

રથરાજને અમે ધોંધી મૂક્યો અને એક જગ્યા સારી દેખાઈ ત્યાં જોમો રાખ્યો. અરબી સમુદ્ર ઘૂમવતો હતો અને કિનારો નાગિયેરીઓથી લૂઝો-મૂઝો ભર્યો-ભર્યો લાગતો હતો. પાંચ-છ છોકરાઓ અમને વીંટાઈ વળ્યાં. અમે નાગિયેરનું પૂછ્યું. લાપા આવડે નહિ એટલે ધસારા અને નિશાનીઓથી વહેવાર ચકાવવો પડતો. છોકરાઓ અમને હસતાં હતાં. નાગિયેરો તોડી આપવાને બદલે અટકચાળાં કરીને તેઓ તો આશ્ચર્ય ગયાં. નાગિયેર લટકતાં હતાં, અમે જિભાં જિભાં જોતાં હતાં. રખેવાળની તપાસ કરી પણ ત્યાં કંઈ દેખાયું નહિ. નાગિયેર લટકતા રહ્યાં અને અમે પણ તેમના વગર લટકતાં જ રહી ગયાં ! અમારો યાત્રારથ પણ જાણે અમારી મરકરી કરતો હોય તેમ એકદમ ધૂધૂ કરતો ભાગવા લાગ્યો. અમે પાછી આશા બાંધી કે ચાલો કિવડોનમાં રૂપાળાં નાગિયેર મળી જશે. રથરાજ છીક-છીક-છીક-છીક કરતો અમારી મરકરી કરતો દોડતો હતો.

લગભગ એક - દોઢ દલાકે અમે કિવડોન આવી પહોંચ્યાં ત્યારે પાંચેક વાગ્યા હશે. નાગિયેરના પાણીની વાત અમે જૂં જૂં ગયાં હતાં અને ચાની તલપ લાગી હતી એટલે ચાની હોટલની શોધ શરૂ કરી. ઘોડીના મુલકમાં

ચાની ડાઈને ખાસ ગમ નહિ. જેવો તેવો કચ્છઈ રંગનો ચા નામનો ઉકાળો અમે ગટગટાવી ગયાં. એ ચા હતી એવું માનવાને કશું કારણ નહોતું, પણ ચા છે એવી રીતે મનને મનાવી પનાવી દીધું.

કિવસોન પણ પ્રાચીન બંદર છે રોમન વડાણોની ત્યાં આજની બે હજાર વર્ષ ઉપર અવર-જવર થતી હતી. કિવસોનથી બેક વોટસની સરસ દેખાવ નજરે પડે છે. કિવસોનમાં કાગળ, પ્લાયવુડ, એસ્ટ્યુ-મિનિયમ, એમ કેટલાક ઉદ્યોગો સારા ખીટ્યા છે.

અમારે વખત વિતાડવો નહોતો. ત્રિવેન્દ્રમના પિસ્તાગીસ માઈસિ કલાકમાં કાપી નાખવા હતા. સાડા પાંચે અમે કિવસોવથી ત્રિવેન્દ્રમના રસ્તે પડ્યાં.

૧૬. અનંતરાયન

એક કે દોઢ કલાકમાં અમે ત્રિવેન્દ્રમ્ આવી પહોંચ્યાં. ઝાળખાણુપત્ર હતો છતાં પહેલાં તો સીધા રેશને ઊપડ્યાં. રેશન ગમી જાય તેવું હતું, પણ અમારે તો ડાકખંઝલાના ધામા નાખવા હતો એટલે એક બોમિયો લઈ ડાકખંઝલાને રસ્તે પડ્યાં.

રસ્તામાં દોલ — નગરાં અને સાલ વાવડા સંલગ્નતાં તથા જોતાં આખરે ડાકખંઝલામાં આવી પહોંચ્યાં. બંગલામાં સુપ્રિટેન્ડેન્ટનું શ્રી. અલેક્ઝાંડર કે એલુ' કંઈ નામ હતું. એ જાઈ પરગણુ અને માયાણુ લાગ્યા. બંગલામાં જગ્યા નહોતી એટલે એમણે અમને સરકારી ગેસ્ટ-હાઉસમાં જગ્યા અપાવી. ગેસ્ટહાઉસ ધણું સ્વચ્છ અને સગવડવાળું હતું. જાઈ અલેક્ઝાંડરનો અમે પાડ માન્યો, સામાન ઉતાયો, ફાદી અને ટેસ્ટ ઝાપટ્યાં અને પછી રહીમ કંપનીના શ્રી. મુર્મોને મળવા ચાલ્યાં.

ત્રિવેન્દ્રમ્ નાનું સરખું નગર છે. અમે જાગરમાયી પસાર થયાં અને એલાઈ જાગરને એક છેડે આવ્યાં ત્યાં પન્નનામનું રૂપાણું મંદિર નગરે પડ્યું. એનું ગોપુર બેઠા ધાટનું હતું અને બાંધણી મને તો ધણી આકર્ષક લાગી. ભગવાનને અમારે આજે યાદ કરવા નહોતા. અમે તો જાગરને નાકે આવેલી રહીમ કંપનીની દુકાને પહોંચ્યાં અને શ્રી. મુર્મોને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. દુકાનનાં માણસોએ અમારી સારી એવી

આગતા સ્વાગતા કરી અને થોડી વારમાં શ્રી. મુર્થી આવી ગયા. અમારા મિત્ર લાઈ નવનીતલાઈ શોધને એમને પત્ર લખાવેલો. એટલે અમારી ખરદાસ્ત એમણે ધણી કાળજીથી કરી.

ત્રિવેન્દ્રમાં ગુજરાતી વસતી છે અને એક સૌરાષ્ટ્રી લાઈએ જમવાની લોજ પણ કાઢી છે. ઘણા દિવસથી અમે ગુજરાતી આહાર વગર ખૂરતાં હતાં એ જાણી લાઈ મુર્થીએ પેલી સૌરાષ્ટ્રી લોજમાં આવતી કાલ સવારનું ગોઠવ્યું હતું. તેમની દુકાનેથી એક માથુસ લઈ ઈધર-ઉધર ધૂમી અમે અમારે ઉતારે પાછાં આવ્યાં અને બોમિયાને આવતી કાલે આવવાનું જણાવી લાઈ અનેકઝાંડે તૈયાર કરાવેલી રસોઈ ઉપર તૂટી પડ્યાં.

જમ્યા પછી એક વકીલની ઓળખાણ થઈ. વકીલ સાહેબ ખુશમિજનમાં હતા અને માયાળુ પણ તેવા જ હતા. એમણે મને સામ્યવાદી સરકારની પેટ ભરીને વાતો કરી. પોતે કેમિસ્ટી હતા એટલે મેં ધારેલું કે સામ્યવાદી વહીવટને ખરાખર જોખશે; પણ મારે કહેલું નોંધ્યું, કે એમણે શ્રી. નાંજુદિપાદની ટીકા નહિ પણ વખાણ કર્યો. એમણે એમ પણ કહ્યું, કે એ પ્રધાનો સિવાયના ખીજા પ્રધાનોની અંગત પ્રામાણિકતા વિશે શંકા લાવવાને કારણ નહોતું. ખરું કહી રહ્યા પછી એમણે એટલું જ ઉમેર્યું, કે સામ્યવાદીઓમાં વહેવારુ બુદ્ધિની જાણપ હોવાથી એ લોકો અપ્રિય થઈ રહ્યા હતા. લોકશાહીના સમાધાનીક્ષમ રહે તે રાજ કરવાની એમનામાં કાવટ નહિ હોવાથી એ લોકો ફરલમાં છબરડા વાળતા હતા વગેરે, વગેરે.

ફરલની ગરીબીનું એમણે ચિત્ર આપ્યું. કહેલેને સિવાય ત્યાં ખીજે કોઈ ઉદ્યોગ જ નથી ! વગર પ્રયોજનનું અણતર ભારતમાં બધે જ છે અને ફરલમાં તો તેનો કુગાવો હદ બહારનો છે. દરેકની પાસે છત્રી, લુંગી ને ડિઝી હોય છે.

‘ચાણો દવે ભગવાનનું’ નામ ધર્મને સૂઈ જઈ એ’— એવું કહી મેં વજીલ મિત્રને નમસ્કાર કર્યા અને અત્રેકાંડરને સંચારના નારતાનું કહી અમે બધાં અંદર આગ્યાં. મારા પત્ની મારા ઉપર સહેજ નારાજ હતાં, કેમ કે એમને ‘પોલિટિક્સ’નો રસ નહિ હોવા છતાં મેં પેલા વજીલ સાહેબ સાથે અધીં કલાક સુધી ‘પોલિટિક્સ’ ગીંટી. મેં એમને ખાતરી આપી કે હાલથી એવી ભૂલ નહિ થાય એટલે એમને સતોળ થયો, જે કે આવી ખાતરીઓ તો હું વારંવાર આપું છું. મારા કમનસીબે મને આવા બધા વજીલ સાહેબો ભટકાઈ જ પડે જિ અને પછી હું આપેલાં વચનો ભૂલી જાઉં છું.

ખીન્ને દિવસે સવારે અમે પંચનાભનાં દર્શન ગયાં. અહીંના શિવાજ પ્રભાણે પુરુષોથી અમીસ કે પડેરણ કે મંજુ એવું કંઈ પડેરીને ભગવાનની સામે જવાય નહિ. માત્ર ધોનિયું પડેરીને ‘હું’ દાખલ થયો. મંદિરમાં દોલ, નગારાં ને શરણાઈ વાગતાં હતાં અને બ્રાહ્મણો પ્રદક્ષિણ કરતા હતા. આવી મને હિંદુ ધર્મનું જુદું દર્શન થયું. એની આચાર-પ્રધાનતામાં દમદમો અને અભિમાન’ હતાં. વિગ્રેના વેદોચ્ચાર સાંભળી હું મને વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, ભરદ્વાજ, ગૌતમ, અત્રિ, વસિષ્ઠ અને કશ્યપ—એ બધા મહર્ષિઓના સંપ્રુખે ખેડેયો જેવા લાગ્યો. મને મારું જાતિ-અભિમાન જાગી જાઉં છું’ લાગ્યું. એ અભિમાનને આંકુશમાં રાખવા સારુ મેં મારી શુદ્ધિ ઉપર ધણું દબાવ્યું ક્યું અને મારે કહેવું જોઈ એ, કે ધણું ડ્રયાસે મારી શુદ્ધિ કંઈક સફળ થઈ. હું માનું છું, કે ભાગ્યે જ એવો કોઈ હિંદુ હશે, જે વેદવાણી સાંભળીને આનંદની અકથ્ય ભિમિઓ નહિ અનુભવતો હોય.

મંદિરના માણસોમાં મેં જડતા પણ જોઈ. પૂજારી નાંખુદિ બ્રાહ્મણ હતો. આ બધા પૂજારીઓનાં ધર્મ તથા જીવન મંદિરની ચાર દીવાલોની બહાર દેખાતાં નથી. ભગવાનને એ લોકો વારંવાર સંતાડી દે છે, વારંવાર બહાર કાઢે છે. ભગવાનને જે આ લોકોએ કેદ નથી કર્યા તો ખીજું શું કયું છે ?

પદ્મનાભનું મદિર ધણું પ્રાચીન છે અને કેટલાકને મતે એની સ્થાપના ઈ. સ પૂર્વેની છે તેમા લગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ છે વિષ્ણુને અનંતશયનમ્ પણ કહે છે અને પદ્મનાભ પણ કહે છે મદિરમા પૂજા કરના માટે દરેક હિંદુને સરખો હક્ક છે અને મક્કા મોઝન મજે છે.

આખું મદિર અમે કરીને જોયું. તેની ચિત્રચિત્ર શિલ્પકળા વિસ્મય પમાડે તેની છે લગવાન વિષ્ણુની મૂર્તિ પ્રચડ છે અને લગવાનને સૂતા બતાવ્યા છે તેમના શરીર ઉપરના રત્નોના આભૂષણોથી આપણે અજાઈ જઈએ એવા તે હતા.

અનંતશયનમૂર્તી દર્શન કરીને અમે બહાર આવ્યા. શ્રી મુર્ધી અમારી રાહ જોતા દુકાને બેઠા હતા સૌરાષ્ટ્રી લોકમા અમારું જન્મવાનું એમણે જોઈવું હતું. અમે સીધા ત્યા ગયા નાની સરખી જગ્યામાં, બની શકે તેટલી સગવડ આપનારો પ્રયત્ન થયો હતો જન્મના સારું હતું એટલે ખીન્ન અગવડો અમે વીસરી ગયા અને શ્રી મુર્ધીનો પાડ માની બોમિયાને લઈ ત્યાંથી ગૂ, મ્યુઝિયમ તથા ચિત્રાલય જોવા રનાના થયા ત્યારે બપોરના લગભગ ત્રણેક વાગ્યા હશે.

એકાદ કલાક ગૂમા ગાળી અમે મ્યુઝિયમ અને ચિત્રાલય જોવા ચાલ્યા ત્રિવેન્દ્રમનુ ગૂ, નાનું સરખું પણ સારી રીતે રાખવામાં આવ્યું છે પ્રાણીઓનો સંગ્રહ પણ હીક હીક છે ગૂ, મ્યુઝિયમ તથા ચિત્રાલય એટલેકે આર્ટ ગેલેરી, એ બધા પાસે પામે જ છે મ્યુઝિયમમાં અમે અઘોઈ કલાક ગાળ્યો એને પછી ચિત્રાલયનું રસપાન કરવા બિડયા.

ચિત્રાલયનું સહુથી મોટું આકર્ષણ રતિવર્માના ચિત્રોનું ગણી શકાય. આખા ભારતમાંથી લગભગ બધા જ બહુના કલાકારોના ચિત્રો ત્યા એકઠા કરનામા આવ્યા છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન બધા જ કલાકારો સાથે આપણે આ સ્થાને આત્માનુસધાન કરી શકીએ. રાગપૂત, મુગન, કાંગડા અને તાંબોર આખાની દૃશ્યકૃતિઓ ઉપરાંત અજંટા, બાલ વગેરે શૃંગારોનાં

નિતિચિત્રોની પ્રતિકૃતિઓ જોવા મળે છે. રવિવર્માના ચિત્રો નાનપણ 'વીસમી સદી'માં જોયેલાં યાદ આવી ગયાં, દ્રૌપદીનું વસ્ત્રાદરશ્ય, શકુંતલ અને દુશ્યંતનું મિલન, નળ-દમયંતી વગેરે અનેક ચિત્રોની સ્મૃતિ તાજી થઈ અને એના જીવંત આલેખનથી કાળના પડદા બેઠાઈને હું જાણ પુરાણોના અને મહાભારતના સમયમાં જઈ પહોંચ્યો. રવિવર્માના ચિત્રોમાં મને જે જીવ દેખાયો છે, તેવો જીવ ખીજા કાંઈનાં ચિત્રોમાં દેખાયો નથી. દરપનાને સતેજ કરવાની જે ચિત્રોમાં શક્તિ હોય, તેમાં હું 'ચિત્રો' કહું છું; તે સિવાયનાં બધાં મારે મન ચિતરામણ્ય છે. મારે આવી અતિ સાદી સમજથી જાણકારોને મન હું બંને અશુધ અને અશુધકારી, પણ હું જે અનુભવું છું તે જ કહું છું. રવિવર્માનાં ચિત્રો આગળ હું રંગાઈ ગયો છું એટલું જ મારે કહેવાનું છે.

વખત થોડો હતો અને વેરા ઝાઝા હતા. અમારે સમુદ્રકાંઠે સહેલ મારવા જવાનું બાકી હતું. પાંચ વાગ્યા હતા. અમે ભાઈ મુર્યાંએ આપેલા ભોમિયાને લઈ પાછા રથે ચડ્યા. લગભગ પાંચેક માઈલનો રસ્તો ઠાપી અમે ત્રિવેન્દ્રમનો વિશાળ સમુદ્રપટ જોયો. કાંઠે આવેલો રાજનો બંગલો હવે કાંઈનું કામ સારે છે.

ત્યાં પછી પ્રહરણ, બગડી, બગેસાની બાજુમાં મોટું મેદાન હતું ત્યાં રથરાજને મૂકવા ફાઈવરે તેને ધુમાડો અને પાંચ-દસ ફૂટ ગયો હતો ત્યાં તે એ જાણે દરી જ ગયો. અમે તોમ્મે ઊતરી ગયાં. મોટરનાં પૈડાં રેતીમાં ફસાઈ ગયાં હતાં. અમે જોને જમીન માનતા હતા તે ચોટી રેતી નીકળી. ફરફ ગિયરમાં નાખી ફાઈવર રથને જોર પકડાવવા ગયો ત્યાં પૈડાં વધુ ઊતરી ગયાં. અમારી મૂંઝવણનો પાર રણો નહિ.

બાજુમાં ખેલતા છોકરાઓ ખડખડાટ દસવા લાગ્યા. ભાપા આવડે નહિ. બસવાળા તથા ખટારાવાળાઓને ઊંચા રાખી અમે વીતક જણાવતાં, પણ અમારી મદદે આવવા ફાઈવરે કુરુદ નહોતી, એકે વળી કહ્યું,

કે મોટી ટૂંક મંગાવીને અમારે અમારું વેગન ખેંચાવવું પડશે સંધ્યા-કાળ થયો હતો, પણ સારે નસીમે અમે ભોમિયો સાથે રાખ્યો હતો એટલે ભાપાની અગવડનો સવાલ રહ્યો નહોતો. લગભગ એકાદ કલાકના ધમપછાડા અને ધાધવ પછી અમારા ભોમિયાએ એકઠા કરેલા માણસોએ રથરાજને રેતીમાથી ખેંચી કાઢ્યો ત્યારે સમુદ્રમા ભરતી ચડી હતી અને સાયંકાળની રંગીની આકાશમાં રચાઈ ગઈ હતી ત્રિવેન્દ્રમનો સમુદ્રકાંઠો એ મારે મન એક મનોહર સ્થાન છે જિજ્ઞાસા મોજામાં જે રંગો અમે જોયા, તેવા રંગો ખીજા કોઈ કાંઠે જોયા હોય તેવું અને તથા મારા પત્નીને યાદ આવતું નહોતું.

કિનારે બેઠાં બેઠા અમે સમુદ્રનો આવાપ સાંભળતા હતાં, પણ જિખારીઓ અમને જાંપવા દેતા નહોતા. ફરલમા સામ્યવાદી સરકાર હોવા છતાં જિખારીઓનો સવાલ તે ઉકેલી શકી નથી તે પણ એક અજાણપી ગણાય.

સૂર્યનારાયણ નખી ગયા અને નમ્યા પંજીની થોડી ક્ષણોનો અભૌતિક આનંદ ઘૂંટી અમે પેના કાફેમાં જઈ કોફી મંગાવી. મુસાફરોની ઢળે અમે અમારી બાકાની મુસાફરીનો માનસિક નકશો ચીનરતાં આવડી કાઢે કન્યાકુમારીને રસ્તે કેટલા વાગ્યે જિપડનું તેની ચર્ચામાં ચડી ગયાં કન્યાકુમારી એ અમારું લક્ષ્ય હતું, ભારત માતાના ચરણકમળે અમારે પહોંચવું હતું. કોફી ગટગટાવી અમે ઉતારે આવી પહોંચ્યાં ત્યારે રમેઈ અને ધોળી અમારી રાહ જોતા હતા.

૧૭. કેરલનો ધોખી

કેરલમાં 'એન્થ્રોક્સન' ફેટલું છે તે હું જાણતો નથી, પણ 'એન્થ્રોક્સન' ઘણું છે લગભગ બધા જ એન્થ્રોક્સ છે. ત્રાવણકોરમાં જો ફાઈ મોટા પાયા ઉપરનો હિલ્લો હોય, તો તે આ યુનિવર્સિટી નામની ફેક્ટરીનો છે એમાંથી સારો-નરસો એટલો જધો આવ નીકળે છે, કે લગભગ દરેક ઘરમાં એન્થ્રોક્સની ગોદામ ભરેલી રહે છે આ માલ વેચાતો નથી, વેચી શકાય તેવો નથી, એના ઉત્પાદનના ખર્ચના પ્રમાણમાં આ ધધો ખોટનો છે

પણ હું મારા ધોખીની વાત ઉપર આવી જાઉં એ નાબર છે બી કામ. થયો છે એની બેનો એન્થ્રોક્સ છે મને લાગે છે કે મા, બાપ, મામા, કાકા, માસા, ફાઈ, મારી, બધા જ બી એ, બી કામ, બી. એસ સી, એન. એવ બી. હવે ધોખીનો ધધો કયા સારુ એને બી કામ. યાને જેએલર ઓફ કોમર્સ ચુ પડે એટલા મારે નહિ પણ ખોટું લાણીઈ થયું પછી કરે શું ? મારે કહેવું જોઈએ, કે એણે મારા કપડા ધણા જ સારા ધોયા, એટલું જ નહિ, પણ ધોખીઓને સહેજ એમ બદિસ મારે હાય લખાઓ પણ નહિ.

એને પોતાનાં મા-બાપ તથા વૃદ્ધ દાદા-દાદી અને નાનાં ભાઈ-

ઝોનું ભરણુપોષણ કરવાનું હોવાથી પોતે તથા પોતાની બહેનો દિવસે નોકરી કરે છે અને રાતે કપડા ધુએ છે.

ઝેનું અગ્રેજી આપણા ટેલોક વકીયોના અગ્રેજી કરતા સારું છે. કપડા તો ઘણા ચોખ્ખા હોય જ, ઝેનુ ભણતર હજી અટક્યુ નથી પોતે એલએચ બી. થવાનો છે. દિવસે ટ્રેફિક કરશે અને રાતે કપડા ધોશે. કપડા ધોતો ધોતો એ કદાચ મિનિસ્ટર પણ થઈ જશે એણે કહ્યુ નહિ પણ મને ખાતરી છે, કે એ કામ્યુનિસ્ટ પાર્ટીનો મેમ્બર છે.

મારા કપડાની ધોલાઈ એણે ભારે લીધી એક કપડાના ચાર ઘાના. એને મન નાના-મોટાનો બેદ નહિ કાટના પણ ચાર ઘાના અને હાથ રમાલના પણ ચાર ઘાના મે મારો નમ્ર વિરોધ નોધાવ્યો હતો, પણ એણે તો એટલુ જ કહ્યુ, કે હાથ રમાલની જગ્યાએ કાટ ના આપશો એવું હું કહેતો નથી. આવા સમદર્શી પિદ્ધાન ઘોળી તરફ મને માનસુધિ ઊપજી એણે મને શીખવ્યુ, કે હાથ રમાલની પ્રથા એ 'ધુર્જવા' 'સેન્સ' છે, ધોનિયાથી પણ લુછી શકાય

અપરાસીઓ ઐજ્યુએટ છે નાગિયેર વેચનારા, કેળા વેચનારા, ડા વેચનારા, ચીકી વેચનારા, સોડા-વેમન ફેરવનારા, વાળ કાપનારા, શુટ પેનિશ કરનારા - બધા જ ઐજ્યુએટ છે આડપાન, પશુ-પંખી, કીડી-મ કોડી, એ બધા જ ફક્ત ઐજ્યુએટ નથી

મારે ઘોળી પાછો દેખાવડો પણ છે એની પત્ની આવતી સાલ ઐજ્યુએટ થઈ એમ એ થશે એણે ફિવસરી લીધી છે

કેરલ સામ્યવાદી છે, કેમ કે ત્યાં ઝાઝની પાસે માનમતા જ નથી એ વેશી (વીટવાનાં ધોતિયા), એ ખમીસ અને એક છત્રી, એ પાંચ વસ્તુઓ પૂરતો જ ત્યાં મૂડીવાદ પ્રવર્તે છે અહીં કોઈ શુદ્ધ કે અપવિત્ર કશું પહેરતું નથી શુદ્ધ કે અપવિત્ર દુકાનો દેખાતી નથી

નાગિયેરી સિવાય બીજું કોઈ ઝાડ દેખાતું નથી. નાગિયેર એ જ અહીંની જવાહરી છે. નાગિયેર એમને કાચલાનાં વાસણો, કોપરેલ, દોરહું, ખોરાક, છાપરી, એ બધું આપે છે. નાગિયેરનાં પાંચ-દસ ઝાડ જેની પાસે હોય તે બાદશાહ. મારો ઘોળી પોતાની કમાણીમાંથી થોડી જમીન ખરીદી નાગિયેરનાં આઠ-દસ ઝાડ રાખશે. પછી એ કોમ્યુનિસ્ટ મઠી જઈ બીજા કોઈ પક્ષમાં જોડાશે.

ફેરલની આખી યુસાફરીમાં મને આ એક ઘોળી જ યાદ રહી જશે. શંકરાચાર્ય નાંબુદિ બ્રાહ્મણ હતા અને અલ્લવાયેની પાસે જન્મ્યા હતા, એ વસ્તુ ફેરલમાં કોઈ જાણતું જ નથી. શંકરાચાર્યને જ કોઈ ઓળખતું નથી. ભારતનો મોટામાં મોટો ફિલસૂફ ફેરલમાં પાક્યો એવું ફેરલને નથી યાદ, નથી અભિમાન.

૧૮) કન્યાકુમારીમાં પાદપ્રક્ષાલન

ત્રિવેન્દ્રમથી કન્યાકુમારી જતા હતા તે દિવસે ઘોઘમાર વરસાદ પડતો હતો મે માસના મધ્યમા આવો ભારે વરસાદ અમે કદપેનો નહિ. ચોમાસુ વહેતુ શર થઈ ગયું હતું પડતા વરસાદમા અમે મોટર મારી મૂકી વરસાદનાં ઝાપટાંથી મનમા કોઈ અવર્ણનીય અને અપાર આનંદ વ્યાપી ગયો હતો ફરવની સુદરતા જાણે અને કદાચેય આપી રહી હતી, પરંતુ ત્યારે મને હિમાવનની રમ્યતા સંભરી આવતી અને ફરવના કદાચેયને હું છૂટો પાડી દેતો.

આખરે અમે નાગરકોઈલ આવી પહોંચ્યા અહીંથી કન્યાકુમારી જવાનો રસ્તો દેડાતો હતો શેડર અને ભટ પૂછવા લાગ્યા, કે શું 'કેપ કન્યા' આવી પહોંચ્યા? ઘડીકમા એ વોકો 'કેપ કન્યા' કહેતા, ઘડીકમાં 'કુમારી કન્યા' કહેતા, અને અમારા આનંદમા એમ વધારો થયા કરતો ભણેના કહેવાતા માણસોએ પાડેના નામ ખરા અને એમના જોગ એવું માનવાને કારણ નથી નામ એ પોતપોતાની રુચિનો વિષય છે ભણેનાઓ 'કેપ કેમોરિન' જેવું કદશુ અને કદરપુ નામ કયા નથી વાપરતા ?

નાગરકોઈલથી અમે એ દિવસ ચાને એનું સીડુ સામાન વગેરે ખરીદી લીધા, કારણ કે કન્યાકુમારીમા ખાસકોઈ દુકાન નહોતી અને જો કોઈ ખરીદી કરવી હોય તો બાર માઈલ દૂર આવેના આ ગામમાં

કરી લેવાની હતી. સરસામાન તથા ફળફળાદિ ખરીદીને અમે એક દોટલમાં ઢોરી પીવા ગયાં.

અમે બધાં આનંદમાં હતાં, કારણ કે ત્રિવેન્દ્રમથી નાગરકોષ્ઠના રસ્તે વરસાદ અને વનથી સારા પ્રભાસુમાં હતાં. હંડક થઈ ગઈ હતી. પશ્ચિમ ધાટનો છેડો પૂરો થયો હતો અને ભારતની જૂથિર તરફ અમારું પ્રસ્થાન થઈ રહ્યું હતું. નાગરકોષ્ઠથી પૂર્વે ફંટાતાં બૂગોળ બદલાઈ જતી હતી - ફેરફાર ઉપર પડે પડી જતો હતો. એ તરફ ચોમાસું નહોતું, નહોતી વનથી. અમારે હવે ભારત માતાના પાદારવિંદ તરફ જવાનું હતું, એટલે ચોમાસું અમારી સાથે જ રહ્યું.

નાગરકોષ્ઠથી કન્યાકુમારી જતાં અમારે શુચીન્દ્રનું વિખ્યાત મંદિર જોવું હતું. અત્રિન્નપિ અને તેમનાં પત્ની અનસૂયાનું એ સ્થાન હતું. ધ્રુવા, વિષ્ણુ અને મહેશ - એ ત્રણે દેવો અનસૂયાના પતિત્વના ધર્મનું પારખું લેવા ગયા અને ત્રણેને અનસૂયાએ ધાવણા બાળકો બનાવી દીધા એવી પૌરાણિક કથા છે. આ મંદિરમાં એ ત્રણે દેવોની પૂજા થાય છે.

આ મંદિર સ્થાપત્યનો એક હિતમ નમૂનો છે. અમે તે જોવા સારું અંદર ગયાં. ફક્ત ઘાતી સિવાયનાં બીજાં કપડાં ઉતારીને જવાના આ તરફનાં રિવાજથી ખૂબ અગવડ પડતી હતી, પણ મંદિરનાં વખાણુ એટલા બધા સાંભળ્યા તથા વાંચ્યા હતા કે અમે અગવડ લેવી લીધી. મંદિરમાં એક થાંભલા આગળ કાતરણીની એવી કરામત હતી, કે આંગળીઓનાં ટકારા મારવાથી સ્વર સપ્તક નીકળે.

દક્ષિણની હિંદુ સંસ્કૃતિ એટલે મંદિરો. મંદિરમાં ઠંથા વાતાં, નાટક, નૃત્ય, શાસ્ત્રમયો સાથ, અને વસ્તુભાવ પણ વેચાય. દક્ષિણમાંથી જો મંદિરો લઈ લો તો જોવાનું કાંઈ રહે નહિ, કલ્પનાનો ખોરાક પણ કાંઈ રહે નહિ.

ગળવુ ઊંડુ નહોતું મારા પૈસાનુ પાકીટ મે એમા મૂક્યુ પાકીટમા મુસાફરીના ચેકા તથા લગભગ દોઢે હજાર રૂપિયાની નોટો હતી પાકીટ પડી ગયુ તેની મને ખબર રહી નહિ ચાળીસ-પચાસ કદમ ચાલ્યો હોઈશ ત્યા મારો ડ્રાઈવર હાકતો હાકતો મારી પાસે આવી પાકીટ ધરીને ઊભો રહ્યો 'સાહેબ, પાકીટ પડી ગયુ હતું' પાકીટ લીધુ છતા મારી છાતી ધડતી હતી પાકીટ પડી ગયુ એ શબ્દેથી જ હુ થીજી ગયો હતો સાધારણુ રીતે હુ મારી જાતને સાવધ માણુસ માનુ છુ, છતા આવો ખાવ ખન્યો તેથી હુ મારા ઉપર પરિતાપ દરવા લાગ્યો. આ પાકીટ જે શુભ થયુ હોત તો મારી મુસાફરી તો બગડી જ હોત, પણ બીજાં બધાંની પણ મે બગાડી નાખી હોત પરમાત્માએ એ બધાંની સુખાકારીનો વિચાર કરીને શોકરને પાછળ રાખ્યો એમા મને એની દયા જ દેખાઈ મને એમ પણ ખાતરી થઈ, કે જે શોકરની મે વનસાડ આગળ ધૂળ ખખેરી હતી કે 'હુ અસાવધ છે' તેજ શોકરને હાથે પ્રભુએ મને બોધ દીધો. ઈશ્વરની સત્તા કેવી રીતે કામ કરે છે એનો મારે માટે આ પરચો હતો ઈશ્વરે મને મૂકે ઠપકો આપ્યો કે આ પાકીટ તારે બદલે શોકરે જે પાડી નાખ્યુ હોત તો હુ શુ કરત તેનો વિચાર કર ત્યારે મને ખાતરી થઈ ગઈ, કે હુ વિચારશીન નથી, અને અસયમી છુ જીવદશા જ એવી છે, કે અસાવધતા તેના અગ્રેક તાણવાણે રહી છે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માની કૃપા એ જ એક સાવધતા છે, તે સિવાય બીજી કોઈ પણ સાવધના જીવને હોતી નથી અને ને પગને ઈશ્વર સિવાય બીજી કઈ સત્તા આપણને બચાવે છે ?

શુચીન્દ્રથી કન્યાકુમારીનો રમ્તો આખને દાર તેવો હતો મારા મનની અદગ્ની મૂનોનો લાગણીઓ દાણે દાણે ઝગડી ઊભો મારો કોઈ પૂર્વજ - ખસો, પાચ મો દગ્ગર કે દેદ દગ્ગર વર્ષ ઉપર શુ અલો નહિ આલ્યો હોય ? એ પૂર્વજની સ્મૃતિધારા શુ મારા મનોમયમા ખેનની નદિ હોય ? ખાસ્તના પાદારવિદ તરફ કઈ અદષ્ટ સત્તા મને ખેચી જતી હતી ? શા માટે ખેચી જતી હતી ? આવા આવા વિચારોના વમળમા

જમી રહ્યા પછી રામકૃષ્ણ મિથનના તથા અર્ધ સમાજના બે કાર્યકરો આવ્યા. તેમને યથાશક્તિ સંતોષ આપી અમે બધાં લટાર મારવા નીકળ્યાં. પૂર્ણિમા હતી એટલે સમુદ્ર અને પૃથ્વી બંને ઉપર પ્રકાશના સાગરની ઊભો ઊડતી હતી. લગભગ એકાદ કલાક સુધી અમે કન્યાકુમારીના કાંઠાની પ્રકાશસીલા જોયા કરી.

ધર્મશાળાની બહાર યોગાનમાં આજે મોટો ઉત્સવ હતો. સુંદર મંડપ બાંધ્યો હતો અને માનવમેદની જમી હતી. અમે બધાં ત્યાં ગયાં. બે-ત્રણ અભિનેત્રીઓ છેક મદુરા અને ત્રિવેન્દ્રમથી ખાસ આવી હતી અને ઉત્સવમાં ગાવાની હતી. એક જાણીતો ગાયક પણ આવ્યો હતો. રાતના બાર વાગ્યા સુધી અમે સંગીત સાંભળ્યું. પછી દેવ-દેવીનો વરધોડો નીકળ્યો. ઋક્ષતા હાથી ઉપર શંકર અને પાર્વતીને બેસાડીને પૂજારીઓ ધામધૂમ સાથે ચાલવા લાગ્યા. દક્ષિણના મંદિરમાં દરૌજ દેવ-દેવીઓના આવા વરધોડો નીકળે છે. શ્રદ્ધા, પપ્પવાજ, શરણાર્થ, કરતાલ, ઝાંઝ વાગતાં હોય અને સવારી નીકળતી હોય તે વખતનો દેખાવ હમદખા ભરેલો લાગે.

વરધોડો જોઈ મોડી રાતે અમે લંબી બેચી અને બીજે દિવસે સવારે ઊંઘ્યાં ત્યારે તો વરસાદ શરૂ થઈ ગયો હતો. અમે ખિસ્તરા અં સામાન મોટરમાં નાખીને કેપ હોટેલમાં ઊપડ્યાં ત્યાં તો મેથરામ ગાંડાદૂં બની ગયા. અમે બે કુમરા લીધા અને અંદર પુરાયાં તે પુરાયાં. આખો દિવસ વરસાદે તૂટે રાખ્યું. રાતે સૂતાં અગાઉ લાઉન્જમાં બેઠાં ત્યાં અમારા મિત્ર ડૉસિકલાઈ શેક અને તેમનાં પત્ની તથા મિત્રોનો બેઠો થયો. એમણે અમારા રથરાજની સહુથી પહેલી ખબર પૂછી, કેમ કે એમના પ્રતાપે અમે એને બીટીમોરાથી અહીં સુધી લાવી ચક્ર્યાં હતાં. શ્રી. ત્રિગિહભાષિના અનાયાસ બેટાથી અમે બધાં ઘણાં ખુશી થયાં અને

માંડયો અને આખી રાત પવ્વળીને ઠરી ગયેલા રથરાજને હેંડીને મારી મારીને જાગતો કર્યો. એ પણ મારે મન તો એક દેવ જ હતો. એની પણ અમારે પૂજન કરવી જોઈએ અને આરતી ઉતારવી જોઈએ એવું મને લાગ્યું; પણ એ વિચાર હું જણાવું તે પહેલાં તો એ ઘૂઘરવા લાગ્યો. ઝરઝર ઝરઝર વરસાદમાં અમે કન્યાકુમારીને છેલ્લા પ્રણામ કરી ચાલતાં થયાં ત્યારે સવારના સાત વાગ્યા હતા. અમારો કાર્યક્રમ બાર વાગ્યા સુધીમાં મદુરા પહોંચવાનો હતો. મદુરા દોઢ સો માઈલ દૂર હતું અને રથરાજ આનંદમાં લાગતો હતો. એટલે અમને ખાતરી હતી, કે બાર વાગ્યા સુધીમાં અમને મદુરાનાં દેવી મીનાક્ષીનું ગોપુરમ્ જરૂર દેખાશે. અમારા ઉતારા વગેરેની વ્યવસ્થાનું અમે એક મિત્ર દ્વારા ગોઠવી લીધું હતું એટલે નિરાંત લાગતી હતી.

પડ્યો પડ્યો હું મારી હસ્તીની કાળમર્ષોદ્ધાની પારનો આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો.

કન્યાકુમારી આવી પહોંચ્યું અને સમુદ્રની અનંતતા આકાશનાં ધુમ્મટમાં સંતાઈ જતી દેખાતી હતી.

રૂપ હોટેલમાં બિતરવાનું નક્કી કર્યું હતું, પણ નસીબે મારી આપી નહિ. હોટેલ ભરેલી હતી અને કાલ સવાર સુધી જગ્યા મળે તેમ નથી એવું મેનેજરે કહ્યું, એટલે નિરાશ થઈ અમે મંદિરની ધર્મશાળામાં પડાવ નાખ્યો. ધર્મશાળા ધર્મશાળા જેવી હતી એટલે ગમા-અણગમાનો સગાસ, અમસ્તુત હતો. એક રાત કાઠી સવારે રૂપ હોટેલમાં જવાનું હતું એટલે થોડો સામાન ધર્મશાળામાં લાવી બાકીનો અમે રૂપ હોટેલમાં જ રાખ્યો.

કન્યાકુમારીનું મંદિર ધણું પ્રાચીન છે. મંદિરમાં ખાસ આકર્ષણ જેવું તો કંઈ નથી, પરંતુ સમુદ્રના રણિયામણા કાઠિને લીધે અને ભારતની જમીનનો છેડો છે તે વિચારે અમને તે આકર્ષક લાગવા માંડ્યું. સામાન ગોઠવો અમે બધાં મંદિરના છેડે સમુદ્ર ઉપર આવેલા મંડપમાં જઈ પહોંચ્યાં. હિંદી મહાસાગર, અરબી સમુદ્ર અને બંગાળનો ઉપસાગર—ત્રણે ધૂધવતા હતા. અમે બધાં મંડપનાં પગથિયાં બિતરી સમુદ્રમાં પાદપ્રક્ષાલન કરવા લાગ્યાં. દરિયામાં પગ બોળાને હું ઉત્તર દિશા તરફ જોતો બિન્નો. ભારત માતા મારી સામે બેસી હતી. મને એવું મનોહર ભસ્તક—કાશ્મીર—યાદ આવ્યું. મનને શાંતિ થઈ, કે કાશ્મીરથી કન્યાકુમારીસુધીનું મેં મારી જન્મભૂમિનું, અખંડ દર્શન કર્યું હતું. કલ્પનાનો અથ કાશ્મીરથી પંજાબમાં દોડતો હતો. મને પંજાબની નદીઓ દેખાઈ અને વિપાશા, પિતસ્તા, ચતદ્રુ અને સિંધુના તટ ઉપરના વેદકાળના ઋષિઓ દેખાયા. ગડગેહની ઋચાઓ હું સાંભળતો હતો. ત્યાંથી મારો થોડો કુરુક્ષેત્ર, હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યો અને મહર્ષિ વ્યાસને મેં મહાભારતની મહાકથા કહેતાં સાંભળ્યા.

રામચદ્રજીની સેનાને લડા તરફ દૂર કરતી પણ જોઈ ક'પના ઉપર વાદળ ઘેરાયુ અને ચાલ્યુ ગયુ ત્યાં ઉજ્જવિનીમાં કાલિદાસને જોયો અને એને મોઝે કુમારસલવ અને રઘુવંશ સામળ્યા એ વાણી સાંભળીને મને રસસમાધિ ચડી અને સમુદ્ર મારા પગ સાથે અડળાયા ક્યો હુ ધારુ છુ, કે હુ મને સદતર બૂની ગયો હતો લગભગ પાચેક હજાર વર્ષનો ગાળો મારી એ પાચ મિનિટમાં સમાઈ ગયો.

આખરે મેં ઉતરેથી મારુ મો દશિણ તરફ ફેર મુ ભારત ભૂમિતુ યશોગાન કરતો સાગર ગર્જતો હતો ત્યારે મને સમજાયુ, કે પેની પાચ મિનિટમાં યશોધર 'યશોધર' મટી સાગર બની ગયો હતો સાગરને જે વાચા હતી તેમાં મારી ભાવના ભરી હતાં મારી ભાવનાને વ્યક્ત કરવા મારી પામે વૈખરી નહોતી વૈખરી સાગર પાસે હતી આવી રસોમિતે હુ સમાધિ કહુ છુ અને જીવનમાં એની પદર-પીસ મિનિટો મેં આજ સુધી અનુભવી છે તે ઉપરથી હુ એમ માનુ છુ, કે જિંદગી આવી દારોને અર્થેજ છે.

મારા પત્નીની સાથે કન્યાકુમારીના મંદિરમાં જઈ મેં માતાજીના દર્શન કર્યો શ્રદ્ધાની બામતને ચર્યાનો વિચાર ન કરવો એવો નિયમ મેં અભાગ લખ પગી કરી નાખેનો, જે અત્યાર સુધી પાળ્યો છે.

કન્યાકુમારીમાં કુમારી પાર્વતી, સકરના આગમનની રાત્ર જોના બેઠાં છે એવા ભાવની મૂર્તિ છે ગમળ મનોભાવોને ધાર્મિક રૂપ આપવાની હિંદુઓની અગ્રમ શક્તિથી દરેક દેશના ચિત્તે આશ્ચર્ય પામ્યા છે દેવ-દેવીઓની સૃષ્ટિ કાલ્પનિક હોવા છતાં મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી સત્ય છે એવું માનસશાસ્ત્રના ઊડા અભ્યાસીઓ માને છે.

અભાગ મદારાજે આજે સારુ બોગ્ગન તૈયાર થયું હતું ધર્મશાળામાં બેઠે બેઠે સમુદ્ર જોના જોના અમે જમતા દના સમુદ્રની અદર લગભગ બે ફાંગ દૂર એમ મોગે ખડાં હતો સ્વામી રિવેકાનદ ત્યાં સુધી તરીને ગયા હતા એવું મહિના એક માપમે કહ્યું.

૧૯. મીનાક્ષી અને સુંદરેશ્વર

. બુરાબર બાર વાગે અમે મદુરા પહોંચ્યાં. રાખેના મુગ્ધ અમે સદુ પહેલાં તો રેલવે સ્ટેશને ગયાં અને ત્યાં જઈ મારા વડીલ મિત્ર બાઈ બાત્રપ્રસાદને સાસરે દેન કર્યો. એમના સાળા અમને લેવા સ્ટેશને આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંથી અમે શ્રી. ચિમનભાઈ મોદીને ઘેર રવાના થયાં; ત્યાં મને ખાતરી થઈ, કે મિત્રના સાસરે મહેમાન બનવું તે બાબતથી મારાસતું લક્ષ્ય છે.

બાઈ ચિમનલાલ મોદી લગભગ ત્રીસેક વરસથી મદુરામાં કાપડને કંઠિ કરે છે અને પોતાની કુશળતા અને પ્રામાણિકતાથી સારી આમર ધરાવે છે. એમનાં પત્ની અને બીજાં કુટુંબીજનોએ અમારું આનિત્ય કરવામાં કશી કમીના રાખી નહિ. રસોઈ એવી સરસ હતી કે હું ધારું છું કે અમારા બધાંથી વધારે ખાતું જમાઈ ગયું.

મદુરામાં રાત રોકાવાનો અમારો વિચાર નહોતો. રાતની ટ્રેનમાં રામેશ્વર જઈ દર્શન કરી ત્રીજે દિવસે પાછા ફરવાનું ગોઠવ્યું હતું. રામેશ્વર સુધી મોટરનો રસ્તો નહિ હોવાથી અમે રથરાજને શ્રી. ચિમનભાઈને આગણે મૂકી રાખ્યો. રામેશ્વર જવાની ટ્રેન રાતે મોડી લપડતી હોવાથી અમે જમ્યા પછી મદુરા નગરો અને મીનાક્ષીનું મંદિર જોવાનું પતાવી દેવાનો કાર્યક્રમ ઘડ્યો.

મદુરા ઘણું પ્રાચીન નગર છે અને રામન સમયના સિક્કાઓ

ત્યાંથી મળી આવ્યા છે એટલે રામ સુધી એનો વેપાર ચાલતો હશે એવું મનાય છે દક્ષિણનું આ મોટું વ્યાપારી મથક છે અને ગુજરાતીઓ સારા પ્રમાણમાં અહીં વેપાર કરવા આવેલા છે અહીં સૌરાષ્ટ્રના વતનીઓ પણ વસે છે અને લગભગ હજારેક વરસ અગાઉ અત્રે આવેલા એ સૌરાષ્ટ્રીઓ અત્યારે તો ભાષા કે પહેરવેશ કશાંથી અહીંના વતનીઓથી જુદા પડી આવતા નથી

મદુરાના સૌરાષ્ટ્રીઓ મૂળ વિજયનગરમાં વસેલા અને વિજય નગરના સામ્રાજ્યના પતન પછી મદુરામાં આવેના એવું કહેવાય છે આ વાતને પણ ચારસો પાંચસો વર્ષ તો થયાં જ હશે એમની ભાષા તથા રિતરીવાજ અંગેની ભરપૂર અને રસિક માહિતી પ્રા ઇન્દિરલાન દ્વેના 'દક્ષિણ ભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓ'માં મારા વાંચવામાં આવી છે

મીનાક્ષીના મંદિરે શ્રી ચિમનજાઈના સુપુત્ર અમને લઈ ગયા જે મંદિર જોનાને હું વર્ષોથી ઉત્સુક હતો તે આખરે મારી નજરે પડ્યું આવી વસ્તુઓનાં વર્ણનો વાંચવાં કે લખવાં એ પ્રવૃત્તિ નીરસ નહિ તો નિરર્થક તો મને ક્ષમેશા લાગી છે મીનાક્ષીનું મંદિર એના નામ જેવું જ આકર્ષક લાગ્યું મંદિરના દક્ષિણ ભાગમાં મીનાક્ષી એટલે કે પાર્વતીનું મંદિર ■ અને ઉત્તર ભાગમાં સુદરેશ્વરનું એટલે કે શિવનું મંદિર છે અમે દક્ષિણ બાજુથી દાખલ થયા

અવનવી મૂર્તિઓની મનોહર લીલા વિસ્તરી હતી પાર્વતીની જીવનકથાને સાર કલાકારે પથ્થરમાં મૂર્તિમત્ત ર્યો છે પાર્વતીનાં શિવની સાથે લગ્ન થયા તે પહેલાં શિવની સાથે તપશ્ચર્યા, યુદ્ધ અને પછી દાંપત્ય, પછી તેમના પુત્ર સુમહાશ્વનો જન્મ અને ત્યાર પછીનાં પ્રસંગો આલેખનાર રચાપત્યનો જાણે કાનિદાસ જ લાગતો હતો

મને સુગ્રીવ ને વાતીની મૂર્તિઓ યાદ રહી ગઈ છે મને પેની લનાટિતકવાળી મૂર્તિ પણ યાદ રહી ગઈ છે મને પાંડવો યાદ રહી ગયા ■

સોથી વધુ તો મને ત્યાં આવતી જતી અસંખ્ય માનવધારા યાદ રહી ગઈ છે. હિંદુ ધર્મનો જાદુ હું એકાગ્ર ચિત્તે જોતો હતો. હિંદુ ધર્મ આ મંદિરની પાયાણુવાળી તથા મનુષ્યરૂપધારી મૂર્તિઓમાં વહેતો હતો. એમાં મૂર્ત અમૂર્ત, બધા ભાવો દષ્ટિગોચર થતા હતા. દેવી મીનાક્ષીના દર્શન કરી અમે શિવજીનાં દર્શન કર્યાં. આવી સુંદર, પ્રભાવ-શાળી અને પ્રેમાળ પત્નીનો પતિ મને ભાગ્યશાળી લાગ્યો.

પાછો વરધોડો નીકળ્યો. દક્ષિણમાં દેવદેવીઓ વારંવાર પરંપરા જ કરે છે, અને તે પણ એકના એક પતીપત્નીની સાથે !

મીનાક્ષીના મંદિરમાં કોશિકભાઈ તથા સુમિત્રાબહેન મળી ગયાં. અડધો કલાક સુધી અમે બધાંએ દક્ષિણના રીત-રીવાજ, ભાષા અને ખોરાકની વાતો કરી. પછી એમનાંથી છૂટ પડી અમે બહાર ધૂમવા નીકળ્યાં. મીનાક્ષીના મંદિરનું ચોતરફ ફરતું બજાર દક્ષિણના રંગો ખતાવતું હતું. ઉત્તર ભારતના અને દક્ષિણ ભારતના રંગો સરખાવતું માડું મન રામેશ્વરમાં રમતું હતું.

ચિમનભાઈને ત્યાં આવી જમી પરવારી અમે સ્ટેશને આવીયાં. રામેશ્વર સીધી જતી એક જ ટ્રેન હતી. એમાં ઉપલા વર્ગો આગલાં બે સ્ટેશનો સુધી જ હતા, એટલે થઈ કલાસની ખુસાફરી કરવાની અમારે ભાગે આવી હતી. ટ્રેન ચીકાર હતી અને તામિલો ધક્કામુઠ્ઠી કરતા ધસારો કરતા હતા. અમને ખેસવાની જગ્યા મળી તો ખરી પણ રામેશ્વર સુધી જીવતાં પહોંચાશે કે કેમ એની મને શંકા હતી. આવે વખતે આપણે લોકોના ટીકા અને તિરસ્કાર કરીએ તે અયોગ્ય છે. લોકોને ન છૂટકે ખુસાફરી કરવી પડે છે અને રેલવેનું તંત્ર પોતાની ફરજ પગાર ધરભેગો કરવા પૂરતો જ માને છે. હાડમારી એ લાંચ-રુશવતનું મૂળ છે. રેલવેના અધિકારીઓ લોકોની હાડમારીઓ ઓછી કરવામાં નિરુત્સાહી હોય તે વસ્તુ આપણા ધાર્મિક પરંતુ અનીતિમાન દેશમાં સમજી શકાય તેમ છે. આ દેશમાં આટલાંટલા સતો પાકયા પણ રેલવેવાળાઓ તથા પોલીસવાળાઓ ઉપર લેમના ઉપદેશની કશી

અસર થઈ નહિ તે ખતાવે છે કે એ બે ખાતાઓ નીતિ સિવાય બીજું બધું જ પચાવી શકે છે

માનમંદરાઈ કે એવા કોઈ જ કશને અમારી ટ્રેને ધામા નાખ્યા એ ધામા એક કલાકને બદલે ત્રણ કલાકના થયા ચડ કંવાસની મુસાફરીએ અમે બધા પરેશાન થઈ ગયા હતા. આખો ઉધધી ઘેરાઈ હતી પણ ઉધધું કયાં? રામેશ્વરની યાત્રા હમેશને માટે યાદ રહી જાય એવું આ વીતક હતું મારું માથું લમતું હતું અને નમગાઈમાંથી કોષ ભમૂકતો હતો. હું રેલવે-તરને મનમાં ચોપવ્યા કરતો હતો. ચડ કંવાસમાં મુસાફરી કરવાની અમારી બનેલી દુર્ભતિના કારણે અમારા મન અને શરીરની દુર્ગતિ થઈ રહી હતી અમે આ ટ્રેન મૂકી દઈ બીજી કોઈ ટ્રેનની તપાસ કરી પણ ઉપના વર્ગની બીજી કોઈ ટ્રેન આવતી કાલ બપોર સુધી હતી નહિ અને જે હતી તેમાં અધવચથી જગ્યા મળતી નહિ.

જે અગવડથી મનની શાંતિ અને પ્રસન્નતા ચાલ્યા જાય તે અગવડને વેઠવામાં હું માનતો નથી તપ અને તિતિક્ષા માટે ધીમે ધીમે ટેન પાક્યા વગર એકદમ હાથ બીડતી તે ઠીક નહિ.

હું બે સુબે બીજે દહાડે સવારે અમે રામેશ્વર પહોંચ્યા મરણુતોલ હાથનમાં બેતરી સફૂ પહેલા તો સ્ટેશનની એક રિટાવરિંગ રૂમ લઈ લીધી અને વળતાની ફર્સ્ટ ક્લાસની ગ્રિડિટા પણ ખરીદી લીધી, જેથી પછી સતાપત્ર ન પડે રિટાવરિંગ રૂમ અમને બકિંગહામ પેનેસ જેવી લાગી! આત્મા પ્રસન્ન થઈ ગયો અને ગરમાગરમ આ તથા રોસ્ટ/યગેરે આનુ એટને બધું હું ખી બુનાઈ ગયું પછી રામેશ્વર ભગવાન સાંભળ્યાં કોણ કહે છે કે આપણું શરીર રામેશ્વર ભગવાન નથી! નખથી શિખ સુધી બે મારા રામેશ્વર ભગવાનને ખૂબ નવડાવ્યા અને પછી એમને વાધા સગવળી શય્યામાં પોઢાવ્યા રામેશ્વર ભગવાન સૂઈ ગયા સફૂએ પોતપોતાના રામેશ્વર ભગવાનને આરામ અને સુખ આપ્યા.

૨૦. રામેશ્વર

દૃશ-અગિયાર વાગે એ ટાંગા કરી અમે ભગવાનના મંદિરે પ્રયાણ કર્યું. મારા કેટલાય પૂર્વજો અહીં આવી ગયા હશે તેથી કે ગમે તે કારણે પણ મને અહીં કશું નવું લાગતું નહોતું.

રામચંદ્રજીએ રાવણનો વધ કરી, લંકા જીતી, સીતાની સાથે અહીં સુકામ કર્યો હતો. રાવણ હતો મોટો શિવભક્ત. રામચંદ્રને ખૂબ દુઃખ થયું કે પોતાના હાથે ભગવાન શંકરના ભક્તનો નાશ થયો. તેઓએ શંકરની સ્તુતિ કરી. ભગવાને દર્શન દીધાં અને કહ્યું કે જ્યાં તમે અને સીતા એકાં છો ત્યાં સમુદ્રની વેળુથી મારા બાણની સ્થાપના કરો. તમારું પાપ મેં બાળી મૂક્યું છે. ભગવાન શંકરનાં વેણુ સાંભળી રામચંદ્રજીને શોક જીતરી ગયો અને સીતાની સાથે તેમણે મોટો યજ્ઞ કરી શંકરના બાણની તે જ જગ્યાએ સ્થાપના કરી. એ જગ્યાનું નામ છે રામેશ્વર.

આ રીતે જો જુઓ તો રામેશ્વર એ ભારતીય દિગ્વિજયનું ચિહ્ન છે. ભારતીય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર લંકા પર્યંત આર્ય મહારાજા રામચંદ્રે કેવી રીતે કર્યો તેની ગાથાનું નામ રામાયણ. રાજ્યનો વિસ્તાર અને ધર્મના વિજય આયોને મન એક જ વસ્તુ હતી.

રામેશ્વરના મંદિરની વિશાળતા જોતાં આપણી આંખો ઠરી જાય ! આયોના સામ્રાજ્યની વિશાળતા સમજાવવા સારુ તો એ નહિ હોય ? જોટલા માંભલા એટલા વિજયસ્તાંભો.

સૌરાષ્ટ્રના ખેડૂતોને લઈ એક સ્પેશિયન ટ્રેન આવી હતી ટાળાખંધ સ્ત્રી-પુરુષો 'જય રામેશ્વર દાદા' કરતા આવી પહોંચ્યા એ બધાં નિર્બીજ અને લકિતભાવી દેશબાધવોની આખોમા 'દાદા' માટે અનન્ય ભાવના ભરી હતી પહેર્યે લૂગડે કુડમાં સ્નાન કરી તરમોળ બનેના એ સૌરાષ્ટ્રી સ્ત્રી-પુરુષોને જોઈ હું મને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો. એમની દરેકની આખોમા હું રામેશ્વર ભગવાનના દર્શન કરી રહ્યો હતો

અમે બધા મદિરમા આવી પહોંચ્યા રામેશ્વરનું ત્રિગ એક વેત કરતા વધુ ઊંચું ન લાગ્યું આખું ભારત એનાં દર્શન કરવા આજે આહ-હસ હામર વાંથી પ્રમ હેને ચડતુ હશે એ સમજવા માટે મારા ભણતરે મને સર્વથા નાલાયક કરી મૂક્યો હતો

રાજ્ય અને પાર્શ્વને તો શખ, કોડીઓ ને છીપનામાં રસ હતો મદિરની અદર આ બધી વસ્તુઓની દુકાનો આવેલી છે શખ વગેરે સિનોનથી આવે છે અને રામેશ્વરના શખ તરીકે વેચાય છે અમે બધી વસ્તુઓ ખરીદાનો સતોપ અનુભવ્યો અને પત્રી 'પુરશોતમ' મહા રાજની ધર્મશાળામા જમના સારુ રવાના થયા પુરશોતમ મહારાજ-સૌરાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણ-ધણી વગેરે પહેલા રામેશ્વરમા આવી ફરીકામ થયેના ત્યાં પહોંચ્યા પત્રી અમને દુ ખદ સમાચાર મળ્યા કે પુરશોતમ મહારાજ ત્રણ-ચાર દિવસ ઉપર ગુજરી ગયા હતા

ધર્મશાળામાં ગુજરાતીઓ આવીને જમી મળે છે અને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ધર્મોત્તમ ખાતે રકમ આપતા જાય છે ધર્મશાળામાં અનક્ષેત્ર છે મુંઝવણ કેટલાક ગુજરાતીઓને મગીને સાથે જમી અમે છૂટા પડ્યા ત્યાંથી અમે રામેશ્વરની આસપાસ ઘૂમવા ઊપડ્યા મારી ઈચ્છા કોઈ વિદ્વાન પુરોહિતને મળવાની હતી એના એક વિદ્વાનનો પત્તો મેળરી દુ તેમને મળવા ગયો અને રામેશ્વરની પૂજના વૈદિક તથા પૌરાણિક અગો બહુત્રા સવાય પૂજ્યા પુરાણીજ સસ્કૃતના પ્રખર વિદ્વાન નીકળ્યા મૂળ તેઓ મહારાષ્ટ્રથી આવેલા એમણે મને સસ્કૃતમા

બધું સમજાવવા માંડ્યું. હું હિંદીમાં પૂછું અને તેઓ સંસ્કૃતમાં ચલાવે. બૂલ મૂળ મારી હતી. મેં શરૂઆતમાં એક સવાલ, અને તે મહા પ્રયાસે, સંસ્કૃતમાં પૂછ્યો. મને એમણે સારી એવી શિક્ષા કરીને સીધા ક્યો. આવું મારે પચેક વર્ષ પહેલાં કાશ્મીરમાં માતાંડમાં બન્યું હતું. મારું સંસ્કૃત પહેલા એક વાક્યથી કદી આગળ મુસાફરી કરી શકતું નથી તે બધા છતાં હું આવી બૂલો કરી એમું છું અને પછી શિક્ષા પામું છું.

શાસ્ત્રીશ્રીએ જે બધું કહ્યું તે હું સમજ્યો છું એવો ભાવ બ્યક્ત કરી એમને એક રૂપિયો દક્ષિણા આપી મેં વિદાય લીધી. એમની દક્ષિણા તે મને યજ્ઞેશી શિક્ષા જ હતી, ખીજું કશું નહોતું.

રામેશ્વર મને ખાસ ગમ્યું નહિ. એનો દરિયો પણ મને તો માલ વગરનો લાગ્યો. પણ એમ તો મને આ આખી દક્ષિણાની મુસાફરીમાં ખાસ કાંઈ ગમ્યું નથી, સિવાય કે શીરડી અને સાંઈમાખાતું સ્થાન. એનો ઉદ્દેશ વળી આગળ ઉપર થશે.

રામેશ્વર ભગવાનનાં ફરી પાછાં સાંજે દર્શન કર્યો. પુષ્પોથી ભરેલા ભગવાન મુંઢર લાગતા હતા. ફૂલોના એ ઢગલામાં ભારતનું હૃદય ઢસવાયું હતું. ભગવાનને મેં નમસ્કાર કર્યો અને મારી સાથે ઉગ્ગળેન આવવા વિનંતી કરી. મને આસ્તિક બનાવનારાં મારાં પત્નીનો આભાર માની મેં પણ થોડાં ફૂલ લઈ ભગવાન ઉપર ચડાવવા મોકલી આપ્યાં.

રામેશ્વરના રહસ્યની ચાર આનાવાળી બેત્રણ ચોપડીઓ લઈ અમે સ્ટેશન તરફ ચાલવા માંડ્યું. અમારી ટ્રેન રાતે બેપડવાની હતી પણ અમારો વિચાર મઈ કાલનો બાકીનો ચાક ઉતારવા લખી બેંચવાનો હતો. આપણી પી અમે લખી બેંગી.

બેત્રણ કસાકના આરામ પછી બેઠકાં તારે સરળ નખી ગયો હતો. અમે લટાર મારવા બહાર નીકળ્યાં. સૌરાષ્ટ્રી ભાઈ—બહેનોએ પ્લેટફોર્મ ઉપર રાસ ઘૂમવા માંડ્યા હતા. એ દસ્ય અડધાક કસાક

જોઈ અમે જમવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પડ્યા. અમારા મહારાજ સરદારજીએ સારી રસોઈ કરી હતી તેથી અમને પરમાનંદ હતો. '

જમી પરવારી અમે નાણિયેરના પાણીની શોધ ચલાવી. સારા નસીબે એક નાણિયેરવાળો મળી ગયો. રામેશ્વરનાં નાણિયેર સારાં હતાં. પાણી એટલું બધું મીઠું હતું કે અમને લાઘ્યું કે દેવાધિદેવે અમારા ઉપર કૃપાકટાક્ષ કયો હતો.

રાતના દસેક વાગ્યે ટ્રેન આવી પહોંચી અને અમારા ફર્સ્ટ ક્લાસના ડબ્બાને સાફસૂફ કરાવી, બત્તીઓ ચાલુ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી તથા અમારા નામનાં લેગલ બરાબર તપાસી, અમે ગોઠવાયા.

મારે કહેવું હતું કે જે દુઃખ અમે આવતી વખતે અનુભવ્યું હતું તે ભૂલી જવાયું અને આનંદપ્રમોદ કરતાં અમે મદુરા તરફ રવાના થયાં.

૨૧. કાડી કેનાલ

મહુરા સવારે પહોંચ્યા તે જ દિવસે અમારે કાડી કેનાલ જવું હતું પણ બે દિવસનો થાક હતો એટલે રાત મહુરામાં ગાળા ખીજી સવારે અમે કાડીનો રસ્તો પકડ્યો. ભાઈ શ્રી ચિમનલાલ મોદીના સૌજન્યથી અમારો મુકામ સગવડવાળો હતો અને એમને ત્યાંની સ્વાદિષ્ટ રમોઈ અમે સારી પેટે પેટમાં ભરી લીધી. તે દિવસે તીર્થમ નાયક નામના રાગ્ગનો મહેલ જોયો તથા ફરીથી એક વાર મીનાક્ષીનું મંદિર જોયું. રથરાજને સર્વિસ કરાવી તાજેમાજે કપોઈ હતો અને કાડીનો પહોડ ચડતાં એ ખીમાર નહિ પડે એવી પ્રાર્થના સાથે અમે મયાણુ કર્યું.

મહુરાથી નીલકાદાઈ અને ત્યાંથી કાડીકેનાલ, એ રીતે જવાનું હતું અને સિત્તેર માર્છલનો આશરો ત્રણેક કલાકમાં કાપી નાખીશું તેવી ધારણા હતી. ખુશનુમા સવાર હતી એટલે આસાલપો અમે નીકળ્યાં.

રથરાજ પૂરપાટ દોડવા લાગ્યો અને જોતજોતામાં, લગભગ એકાદ કલાકમાં તો પલનીના આંખો દારી નાખે તેવા લીલાહમ અને વાદળી પડાડો દૃષ્ટિએ પડ્યા. ગંગુવર પટ્ટી આવી પહોંચ્યું અને સાંધી કાડીનો ચડાવ શરૂ થતો હતો. અમે કાડી પીવા નીચે ઊતર્યાં.

દૂર દૂરના પહાડોમાં લીના અને આકાશી રંગો ભર્યા ભર્યા લાગતા હતા અને સફેદ રેખાઓ જેવું જે દેખાતું હતું તે બધા પનનીના ધોધ હતા. કોડી ઉપરાંત અમે નાળિયેર પણ પીધા અને હવે કોડી કેનાલ જોઈને દક્ષિણની મનોહર ગિરિમાળાનો એક વધુ મથુકો પણ અમારા અનુભવની માળામાં પરીવાશે એ ખ્યાલે આનંદમાં હતા. લગભગ નવેક વાગ્યે અમે ધાટની ચઢાઈ આરબી દસ - બાર માઈલના સતત ચઢાણ પછી કોણે જાણે લીલીછમ વનશ્રીને જોવામાં પહોં હોય કે એને હિમાલય સાભરી આવ્યાનું દુઃખ થયું હોય, ગમે તે કારણે, પણ રથરાજ પાછો વચકચો

એને ચઢાવી ચઢાવીને અમે યાકી ગયા ફાઈવર છનાજી કહે ‘કોમેશન’ નમણું પડ્યું છે, મુરારિ વગી બીજી વાત કરે બેત્રણ મોટરો પસાર થઈ તેના ફાઈવરો વગી ત્રીજી વાત કરે એકાદ કલાક સુધી રથરાજે અમને દાદ ન આપી

વાક એનો નહોતો, વાક અમારો હતો એ જિન એવરહોલ કયો વગર અમે એને બહાર કાઢ્યો હતો પણ હવે થાય શું ?

મહા પરાણે કનાખના બે માઈનની ગતિથી અમે એને એક નાની સરખી વાડી આગળ આણીને ચોલાબો એક યુવાન અને તેના બે - ત્રણ માણસો એ વાડીના બમલામાં જતા હતા એ લોકો ધણી આનંદાન અને પરગજુ લાગ્યા વાડીનો માનિક યુવાનનો કડકા થતો

થઈ પાછા ઊતરી જવું. રથરાજ ઊતરવાની તો ના પાડે તેમ નહોતું, ચડતા જ એમને કીડીઓ ચડતી હતી. એ પ્રભાતે નહીં કરી હતાય મને અમે પાછા જવા બિમા ચવા ત્યાં છતાં કહે, 'મને છેલ્લી કોથિરા કરવા દો, મિસ્ટિક પકડે છે.' અમે એમને 'મિસ્ટિક' પકડવા દીધી. અમને આશા નહોતી પણ કોથુ જાણે છતાં એ કહે, 'કંઈક ઊંટવેડું કપુ' કે રથરાજને જાગવું પડ્યું. હરિતું નામ લઈને તથા પેલા બંગલાના એક માણસને સાથે લઈને અમે પાછું હાંકવા માંડ્યું. અમારા દિલમાં ધાસ્તી હતી કે રખેને અમારા જોગીરાજ પાછા સિદ્ધાસન લગાવીને અટકી પડે.

કોડી રૂકા ચૌદ જ માઈલ દૂર હતું. અમે સાત માઈલ કાપ્યા. દરમિયાં તો એક પછી એક એવાં તો મનોહર આવે કે આનંદનાં ઝરણાં વહેતાં થાય. સાથે ધાસ્તી પાર વગરની રહે કે રખેને રથરાજ પાછા ગયા બને.

આખરે અમે દક્ષિણના આ મનોહર સ્થળે આવી પહોંચ્યાં. લગભગ બે વાગ્યા હશે, ખુશનુમા હવા, જીવતી સૃષ્ટિ અને બોલતી વનશ્રી સુખ કરતી હતી.

કોડી કેનાલને કું મુંદર દિલ રોશન જરૂર કહું. એના પહોડોમાં વાયા છે. બીટીમાં મને વાયા ન સંજગાઈ. બીટી કરતાં કોડીમાં મને વધુ વૈવિધ્ય લાગ્યું—તરુવરોમાં, પહોડોની ટંકરાઓમાં અને પવનની લહરીઓમાં.

અમે પહેલાં તો ગયાં 'ટુરિસ્ટ હોમ'માં. બે રાત જ્યાં ત્યાં ગાળવી હતી. જ્યાં હસતી નહોતી. અમે ઉદાસ બન્યાં. હોટેલો બરચક હતી. ત્યાં પાછો અમારા સફળાચનો અહીં સીધા પડ્યો. સારા ઊતારાની તપાસમાં આમતેમ મોટર ફેરવતાં હતાં, ત્યાં અમારી અમદાવાદ કોર્પોરેશનના કે. મેયર અને મારા મુરબ્બી એડવોકેટ શ્રી. ચંદ્રકાંતભાઈ.

એ અમને જોયા. તેઓ સહકુટુંબ હવા ખાવા આવ્યા હતા. એમણે અમારી મૂંઝવણ ટાળી અને એક ગુજરાતી હોટેલમાં જવ્યા અપાવી. એ હોટેલ કોઈ રતિભાઈ નામના ગૃહસ્થ ચલાવતા હતા. ચંદ્રકાંતભાઈનો આભાર માની અમે માંસડાં પોટલાં સાથે રતિભાઈની હોટેલમાં આવ્યા અને મિષ્ટાન્ન પામ્યા. દાળ, ભાત, શાક, પૂરી, ખમણ, રાઈતાં—બધી વાતે સહુને લીલાલહેર થઈ ગઈ.

જમ્યા પછી અમે કોડીના સરોવર ઉપર સહેલગાહ કરવા નીકળ્યા. કાદ્દન હોટેલ ખરાબર સરોવર ઉપર છે. ત્યાં આગળ મુસાફરો સરોવરમાં સહેલ કરવાનાં હોડકાંઓમાં ચડતા અને ઊતરતા. હોટેલની લોનમાં ખેસી અમે કોડીની લિજ્જત માણવા લાગ્યાં.

કોડીનું સરોવર ઘણું આકર્ષક છે. ચારે તરફ નાના નાના કુંગરા અને વચ્ચે લીલું જળ. કોડીમાં નાજુકતાનું એક પ્રકારનું સંગીન ભર્યું છે. કોડીની મોજ લૂંટી અમે ઓટિંગની સફરે ઊપડ્યાં. આ વખતે અમને નૈનીતાલ યાદ આવતું હતું. અહીં બધું હતું પશુ—હિમાલય ક્યાં હતો? હિમાલય વગર બધું ફિક્કું લાગતું હતું. લીસોતરી ધણી પશુ સૌંદર્યના ઘૂંટડા જેવા અને જેટલા કાશ્મીર અને કુલુમાં ભરી શકાય તેવા ને તેટલા ક્યાંય ભરી શકાતા નથી. એ રંજો, એ હવા, એ પીકિકા, એ જાદુ, ન અહીં, ન ક્યાંય.

સરોવર ઉપરનું રમણ પતાવી અમે ખજાર ધૂમી સાંજે સાતેક વાગ્યે મુકામે આવ્યા ત્યારે રતિભાઈએ ગરમાગરમ અને મસાલેદાર ચા આપી.

કોડીમાં અમારો મુકામ ત્રણ રાતનો નક્કી કર્યો હતો. હોટેલમાં અમને એક નવું ઝોળખાણ થયું, ભાઈશ્રી ધનામદાર અને તેમના પત્નીનું. એમની સાથે અમે બે દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા.

બે દિવસમાં અમે પીંજર રોક, શોલા ફેલ્સ, ફરી ફેલ્સ,

-વગેરે જગ્યાઓ ધૂમી વળ્યા. વળી એક આપઘાત પોઈન્ટ પણ છે. તે જગ્યાએથી અમે દક્ષિણપચનો મદુરા પર્થતનો વિસ્તાર ધરાઈને જોયા કયો. એક તરફ ત્રિમિનોપક્ષી અને બીજી તરફ મદુરા અને વચ્ચે વહેતી કાવેરી. આ દૃશ્ય ચિત્તમાં ચોંટી જાય તેવું હતું.

રતિભાઈ બહુ મળતાવડા માણસ. એમની આગતાસ્વાગતા ઠરવાની રીતથી ધનામદાર તથા મહેતા બને કુટુંબો પ્રસન્ન થઈ ગયાં. રતિલાલ પૂનામાં વેપાર કરે અને ઉનાળામાં કાઠીના લહાવા લૂંટે. હોટેલ ચલાવી પોતાનો ખર્ચો કાઠી પાછા પૂના જતા રહે. અમારી મંડળાને મન રતિભાઈ બે દિવસમાં ધરના બની ગયા. સરદાર, જનાજી અને શેવાખાઈ પેટ ભરીને જમે - રતિભાઈને ફરી લોટ બંધાવવો પડે એવી રીતે. તેમ છતાં રતિભાઈના મોં ઉપરથી હાસ્ય સુકાય નહિ.

૨૨. ત્રિચિનોપલ્લી અને શ્રીરંગમ્

હુંવે અમને યાક ચડ્યો હતો. દક્ષિણની મુસાફરી હવે અમને ઢસરડા સમી લાગતી હતી. મન ઊડી ગયું હતું. નંદનની ધીરજ લગભગ ખૂટી ગઈ હતી. એને અમદાવાદમાં મૂકેલાં એનાં માકડાં, ચકલાં, પોપટ અને કૂતરાં યાદ આવતાં હતાં. સતત મોટર-મુસાફરીથી હવે બધાંને કંટાળો પશુ ચડ્યો હતો. અમારી કમિટી નિર્ણય કરવા બેઠી. છનાજીને રથરાજની ચિંતા હતી. મદ્રાસ જઈ ત્યાંથી બેંગલોર થઈ મુંબઈ પહોંચવાનો મૂળનો કાર્યક્રમ રદ થયો. તેમ કરવાથી કુંભકોણમ્ અને ચિદંબરમ્નાં મંદિરો જોયા વગરનાં રહી જશે તેથી જરા બેદ થયો, પશુ બહુમતી અહીંથી જ પાછા ફરવાની તરફેણમાં હતી. મેં એક ફરાવ મૂક્યો. આટલે સુધી આવ્યા છીએ તો ત્રિચિનોપલ્લી અને શ્રી-રંગમ્ સુધી જઈ ત્યાંથી સેલમ થઈ બેંગલોર આત્મા જવું. આમ કરવાથી .પચાસ-સાઠ માર્મિલનો વધારો થતો હતો અને એક રાત વધતી હતી. બધાંને મારી વાત પસંદ પડી અને છનાજીએ કહ્યું કે 'ડાન્ડર' એટલે કે ભય નથી એટલે અમે વહેલી સવારે ઢાડીથી ડિડિગુલનો રસ્તો પકડી ત્યાંથી ત્રિચિના સરિયામ રસ્તા ઉપર સ્ટેશન વેગન મારી મૂક્યું. આ રસ્તો સારો અને સીધો હતો અને ડિડિગુલથી ત્રિચિના સાઈઠ માર્મિલ કાપતાં અમને દોઢથી વધુ કલાક થયો નહિ.

હવે અમે તામિલ સંસ્કૃતિના ભરચક પ્રદેશમાં જઈ રહ્યાં હતાં.

ત્રિચિનોપ્પલી પહોંચી તો ગયા પછી જીનરવાની જગ્યા ન મળી. ઝાકમંગલામાં કે ન મળી ગેસ્ટ હાઉસમાં. કમનસીમી હોટલો. પછી કુસોલસ ભરેલી હતી. મારે નાણાં જોઈતાં હતાં એટલે એક વટાવવા હું સ્ટેટબેંકના એજન્ટ પાસે ગયો. એમણે ખાસ તસ્દી લઈને એક હોટેલમાં અમારી વ્યવસ્થા કરાવી આપી. ત્યાં જઈ સરસામાન મૂકી અમે દિવસ આધમે તે પહેલાં શ્રીરંગમનું મંદિર જોવા જીપડયાં. સાથે અમે એક બોમિયો લઈ લીધો હતો.

ત્રિચિ કાવેરીના કઠિ આવેશું નગર છે. ત્રિચિનો કિલ્લો જોવા લાયક છે. અમે તે જોયો. એની આસપાસ ગીચ વસ્તી છે તથા બગીચા છે. શહેર જૂનું છે. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સત્તા વચ્ચેની સાહમારીનું ઐતિહાસિક સ્થળ તે ત્રિચિનોપ્પલી. દક્ષિણ ભારતમાં ફ્રેંચોને દરારી અંગ્રેજોને કેવી રીતે સત્તા પર આવ્યા તે આખો ઇતિહાસ રામાયક છે.

અમારે શ્રીરંગમના મંદિરે જવું હતું. રંગનાથ કહેતા વિષ્ણુ ભગવાનની વિખ્યાત મૂર્તિનાં દર્શન કરવાં હતાં. શ્રીરંગમ કાવેરી નદી વચ્ચે એક એટ છે અને ત્રિચિથી સાત માઈલ દૂર છે. શ્રીરંગમનું મંદિર ધણુ વિખ્યાત છે અને તેની અંદર રંગનાથની મૂર્તિ અદ્વિતીય ગણાય છે. આ સ્થાન શ્રીરૃષ્ણુલો કહેતાં રામાનુજાચાર્યના અનુયાયીઓની પવિત્ર જગ્યા છે. રામાનુજ એટલે વિશિષ્ટતાદૈત દર્શનના મહાન પ્રવર્તક. તેમનો સમય ઈ. સ. ૧૦૧૭ની આસપાસ. તેમનું આયુષ્ય ૧૨૦ વર્ષનું હતું. તેમનું હૃદય ભક્તિપ્રચુર હતું અને જાનિ જોલને તેઓ સ્વીકારતા નહિ. એમણે બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતા ઉપર મોટાં ભાષ્યો રચ્યાં છે. તેમનો નિવાસ શ્રીરંગમના મંદિરમાં હતો.

શ્રીરંગમનું મંદિર ધણુ જ વિશાળ છે. એક પછી એક મોટા દરવાજાઓ વટાવી અમે અમારી મોટર છેક અંદર આવી. સડુ પહેલી

અમે ગરુડની અગ્રખીક મૂર્તિના દર્શન કર્યા પછી અમે મદિરના દર્શન નીકળ્યા અમારા દુહોએ રગનાથ લગવાનની મૂર્તિને આગથી તુકશાન ચપુ હોવાથી મૂર્તિનાં દર્શન બંધ કર્યાં તેની જગ્યાએ પાલખીવાળી મૂર્તિનાં દર્શન કરાવવામાં આવતા આમ અમારી અભિનામાં અત્યંત રહી ગઈ

મદિરમાં એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી મળ્યા તેઓ મદ્રાસના બ્રાહ્મણ હતા અને સંસ્કૃતમાં અરબ્ધિવિત બોલતા હતા તેમજે મને પચરાત્ર વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની પૂજા અર્ચોની હકીકત કહી અને પોતે ‘નારદ પચરાત્ર’માંથી એત્રણ મનોહા બોલ્યા

શ્રીરગમ્ના મદિરને જોના આખો તિવસ પશુ દૂકે પડે અમારે તો બે કલાકમાં બધું જોઈ પગી જશુકેશ્વર શિવમદિર જોવાનું બાકી હતું એમને અગત્યનું હતું તેટલું જોઈ અમે થોડી મૂર્તિઓ ખરીદી જશુકેશ્વર તરફ રવાના થયા બ્રાહ્મણોને સતોપતાં લગભગ પાંચ કલાક થયો

જશુકેશ્વરના મદિર માટે હરગુપ્તન નામના વિખ્યાત સ્થાપત્ય વિશારદે ધણો ઊંચો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તેમના મતે શ્રીરગમ્ના મદિર કરતાં આનું વિધાન વધુ રમણીય અને કલાવત છે મદિરના પાંચ વિભાગો એટલે કે ખંડો છે એનું ગોપુર ઘાટીનું છે એક જૂદેવે અમને આખા મદિરની પૌરાણિક હકીકત કહી ખરી પશુ મને યાદ રહી નથી અને એટલું યાદ છે કે મેં તેમને એક રૂપિયો આપ્યો હતો.

મદિરમાંથી અમે બહાર નીકળતાં હતા ત્યાં સકરાચાર્યની સવારી આવી પહોંચી છડીદારો, છત્ર ચામર ઢાળનારાઓ અને હાથી તથા સશસ્ત્ર સિપાહીઓ સાથે શૃંગેરી મહંતા સકરાચાર્ય આવી રહ્યા હતા. એમની આસપાસ લોકોની મોટી ભીડ હતી અને બાજુમાં ત્રણ-ચાર

ભાષકદાર મોટરો ખડી હતી. કાણુ જાણે કેમ પણ સાધુ-સંન્યાસી-ઓના આવા દાઢમાઢો આરી રુચિની બદારની ચીજ છે. આ બધો વૈભવ કેને બતાવવાનો છે? પ્રજા તો ચીંથરે હાથ જેવી છે, બે ટંક ખાવાનું પણ પામતી નથી, ત્યાં આ બધો દેખાવ શોભારપદ નથી લાગતો. શંકરાચાર્યોનાં ગૌરવ ઝાનથી હોય, હાથીથી ન હોઈ શકે. મારી પોતાની સમજણુ જો મૂઢ ભરેલી હોય તો જુદી વાત છે.

જંજીરોધરથી પાછા ફરતાં કાવેરીનો મોરો પુલ આબ્યો, પુલની નીચે મંદિરો અને ઘાટ હતાં. રેવાબાઈને શર ચડ્યું. કાવેરીમાં સ્નાન કર્યા વગર જવાપ નહિ તે એમને યાદ આવ્યું. રથરાજ એમ ખડો કયો. પછી તો અમારા બે સિવાય સહુને નાહવાનું મન થયું અને બધાં આભ્યાં.

કાવેરીનો પટ રણિયામણો લાગતો હતો. પુલ ઉપરથી હું એને વળાંક જોઈ પ્રસન્ન થઈ ગયો. કાવેરી ખરેખર દક્ષિણની ગંગા જ છે.

અમરત પાસે કાવેરીના જળનો એક ભોટો ભરાવી મગાવી મારું પત્નીએ એમને તથા મારે માથે થોડું પાણી ચડાવ્યું અને પછી આચમન કરી સંતોષ માન્યો. લગભગ અર્ધ કલાક પછી બધાં નાહી પરવારી મોટરમાં પાછાં આવી ગયાં.

ત્રિચિનોપલ્લીના કિલ્લા આગળથી જળરમાં થઈ અશોક હોટેલે આવતાં સારી વાર થઈ. આવી ગિરદી કદી જોઈ નહોતી. હોટેલે આવી ગરમાગરમ મદાસી ભોજન મગાવી અમે પેટની નિરાત કરી.

હવે અમારી દક્ષિણની યાત્રાની પૂર્ણાકૃતિ થતી હતી. બધાંનાં મોંમાં હાશ થયા કરતી હતી. રેવાબાઈ જહુ સંતુષ્ટ હતાં, કેમ કે એમને કન્યાકુમારી, રામેશ્વર અને કાવેરી—એ ત્રણ સ્થાનોનું પુણ્ય મળી ચૂક્યું હતું. અમે બધાં પરમેશ્વરનો પાડ માની હોટેલના ઝોરડામાં ગરબા

મારવા બેઠા અને આવતી કાલથી હવે ઘર તરફ પ્રયાન કરવાનું હતું તે વિચારે આનંદ થતો હતો. સતોષ એ હતો કે અમે ધણું જોઈ નાખ્યું હતું અને તે પણ મોટરમાં સહેલ કરતા કરતા.

બીજે દિવસે વહેવા જીડીને અમે બેગલોરનો રસ્તો પકડ્યો. અમારા મિત્રોને તાર કરી દીધા હતા ત્રિચિથી બેગલોરનું અંતર ૨૧૫ માઈલનું હતું. તે અંતર અમારે ૭-સાત કલાકમાં કાપી નાખ્યું હતું. અમારો રસ્તો ત્રિચિથી નામકલ્લ, ત્યાંથી સેવમ, ત્યાંથી કૃષ્ણગિરિ અને ત્યાંથી બેગલોર એમ હતો. પ્રાતઃકાળની તાજી હવાનો લાભ લેતાં અમે કાવેરીના રણિયામણા કઠિ કઠિ મોટર હંકારી અને લગભગ ત્રણેક કલાક સેવમ પહોંચ્યા. સેવમ ધણુ વેરાન અને સૂકું લાગ્યું. ત્યાં આગળ ચાપાણી કરી બપોરે અમે ધર્મપુરીને રસ્તે ચાલ્યા. આખો રસ્તો વેરાન જોવા લાગતો હતો. કૃષ્ણગિરિ પહોંચ્યા ત્યારે બપોરનો સુરજ ધીમતો હતો. વચમાં કેટલેક ઠેકાણે કાચા રસ્તાનો અનુભવ કર્યો અને પછી હોસર આવી પહોંચ્યા. અહીં અમે દ્રાક્ષ, કેળાં, કેરી વગેરે ખરીડી ન્યાફત કરી, અને પછી બેગલોરના પચીસ માઈલ કાપવા શરૂ કર્યા હોસરથી તે બેગલોરનો રસ્તો જાણે રખખરની સાદડી ન બિહાવી હોય તેવો હતો. લગભગ ત્રણેક વાગ્યે અમે બેગલોર અમારા જૂના ઉતારે પહોંચી ગયા.

શ્રી રાવ અમને આવ્યા જાણી ખુશ થયા અને શ્રી મનુભાઈ શેઠે પાછી ફરીથી અમારી મહેમાનગીરી એવીજ મહોબતથી કરવા માંડી એમને ત્યાં અમે બીજા બે દિવસ રોકાયાં તે દરમિયાન ગવર્નર શ્રી પકવાસાના પુત્રવધૂ પૂર્ણિમા બહેને ચા-પાણી આપ્યા જ્યતીલાલ-ભાઈએ એમનું અલકા ચિયેટર બતાવી અમને મિષ્ટાન્ન જમાડ્યાં અને બેગલોરની ચુજરાતી શાળાના પ્રેમાળ શિક્ષક ભાઈઓએ શાળામાં મારું ભાવબીજુ સ્વાગત કરી એક પ્રવચન ગોઠવ્યું.

સગલગ ખૂબજ આનંદ અને આરામમાં અમે ત્રણ દિવસ બેંગલોરમાં કાઢ્યા અને દક્ષિણની યાત્રાનો બધો થાક ઉતારી તાજમાજ થઈ રથરાજને સર્વિસ કરાવી, પૂર્ણિમા બહેન પાસે અમારા રાતવાસાનો બંદોબસ્ત હરિહરમાં કરાવી અમે આનંદ મંજળ કરતાં બેંગલોર છોડ્યું. હવે અમારું નિશાન હરિહર હતું. ત્યાંથી બેલગામ, ત્યાંથી કમરઅસિ દરવેશની દરગાહ જોઈ, પછી પૂના, ત્યાંથી મુમ્બઈ. મુંબઈથી અમદાવાદ ક્યે રરતે જ્યુ તે હજી નક્કી કર્યું નહોતું.

૨૩. એક વિચિત્ર અનુભવ

દુક્ષિણની મુસાફરીથી પાછા ફરતી વખતનો આ એક અનુભવ મારે નોંધવો પડશે.

વરસાદના અપટાથી બેલગામથી કાલાપુરનો રસ્તો હસતો બની ગયો હતો. અમારા રેશન વેગનમાં અણુધાતુ મૌન પ્રસર્યું હતું. અમને ચાની તલપ લાગી હતી. રેશન વેગન ઊંચું રાખી અમે થર્મોસમાં ભરેલી ચાની મઝા માણવા નીચે ઊતર્યા.

‘તમને એક વાત કહું ને તમે માનો તો !’ મારા પત્નીએ મને કહ્યું એમની વાત નીચે મુજબ હતી.

‘આપણે કાલે મુસાફર બંગલામાં ઊતર્યા હતાં ત્યાં મોડી રાતે તમે આંટા ફેરા મારતા હશો એવું માની હું મારી પચારીમાં બેડી થઈ. બેડી થયા પછી જોયું તો તમે ધસધસાટ ઊંધતા હતા. ઓરડામાં કોઈ દેખાયું નહિ, પરંતુ પગલની અવાજ ધમધમ ચતો હતો. હું તો વિચાર કરતી મારી મેજે પચારીમાં પડી રહી. એવામાં પાણીનો નળ નળે ખુલ્લો હોય એવો અવાજ આવ્યો. મેં તરત લાઈટ ક્યું. ઊભી થઈને બાથરૂમ તરફ તપાસ કરવા નીકળી. બાથરૂમમાં કોઈ નહોતું, નળ બંધ હતો, બારી બારણા પશુ બંધ હતાં. હું પાછી સૂઈ ગઈ. થોડીવાર સૂતી હોઈશ ત્યાં પાછો પેલો અવાજ શરૂ થયો. મેં બત્તી કરી એવામાં

આપણી આધાએ મને કહ્યું 'એન, આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે?' મેં એને ખાસ જવાબ આપ્યો નહિ અને પછી ભગવાનનું નામ ઈશ્વરું તો સમ્મિ ગઈ.

સવારે મુરારિ મને કહે : 'રાતે ઓરડામાં પપ્પા આંટાફેરા મારતા હતા ?' મેં એને કહ્યું કે એ તો એમને એવી ટેવ છે. પછી એણે મને કહ્યું કે 'પણ નળ ખુલ્લો હતો એવું માનીને હું બધ કરવા ગયો ત્યારે નળ બધ હતો. પછી હું સમ્મિ ગયો. પણ પાછું મોડું બારણું જાણે ઊધાડ્યું હોય એવો કચડા અવાજ આવ્યો. હું ઊભો થઈ જોવા ગયો તો બારણું બધ હતું !'

એની વાત સાંભળી ન સાંભળી કરી હું બેઠી હતી ત્યાં નંદન આવી પહોંચ્યો. એણે કહ્યું : 'ઓરડામાં આખી રાત કાંઈ અવાજ આવ્યા કરતો હતો. મેં જે ત્રણ વખત જાગીને જોયું પણ કાંઈ દેખાયું નહિ.'

આ વાત ઉપર હું આખે રસ્તે વિચાર કરતી હતી. તમને હું એટલા માટે કહું છું કે તમે ધસધસાટ ઊંધતા હતા એની મને ખાતરી છે.'

અહાનો ખાતો અડધો ખલાસ થઈ ગયો હતો. ઠંડો પવન વાતો હતો અને તરુવરો ડોલતા હતાં. જે હકીકત મેં સાંભળી તેથી મારા મગજમાં જે વાત ઘોળાતી હતી તેનો અંદાડો મળી ગયો.

મારા પત્નીની વાત સાંભળી હું તેમને જાણુ ઉપર લઈ ગયો. નેહરોના સાંભળતાં મારે એમને કાંઈ કહેવું નહોતું. તેમને જરા નવાઈ લાગી. 'મેં તેમને નીચે મુજબ કહ્યું :

'તમારી વાત મારું નથી. તમે મને જો એ વાત ન કરી હોત તો મારા મનની વાત હું તમને કદી ન કરત એટલું જ નહિ પણ મને

ગઈ રાતે જે અનુભવ થયો તેને હું શ્રાન્તિ માનીને વીસરી ગયો હોત. હવે મારો અનુભવ સાંભળો.

મોડી રાતે મારો ખાટલો જાણે કોઈ અદ્ધર કરતું હતું. હું બોલવા જઈ પહોંચી જતાં થકતો નહોતો. મને થતું કે જાણે હમણાં જ હું ઉથલી પડીશ. નવાઈની વાત તો એ કે મારા હાથ પર જાણે કોઈએ જકડી લીધા હતા. હું ઝમકી ઉઠી નજર કરું તો જાણે કોઈ જ નહિ. રાતમાં એ ત્રણ વખત આવું બન્યું. આ વાત કોઈને તમે કહશો નહિ, નહિ તો બધાં વહેમી થઈ જશે.

મારી હકીકત સાંભળી મારા પત્નીનેઈ રજા. પછી અમે અમારી સફર શરૂ કરી.

પા એક કલાક થયો હશે ત્યાં ચાલતી મોટરમાં અમારાં ઓછાબોલા બેટ મારાં પત્નીને કહ્યું, 'બેન, તમે માનો કે ન માનો પણ કાલે રાતે બંગલામાં કશી ગરબડ હતી.'

'શી ગરબડ હતી?' મારાં પત્નીએ પૂછ્યું.

'ખાટલાના અવાજો થતા હતા. ચકલી કોઈ ધડિયે ધડિયે છૂટી મૂકતું હતું અને ઓરડામાં કોઈ ફરતું હતું.'

'તેં જોયું હતું?'

'ના બેન.'

એવામાં ફાઈવરને વાગ્યા ફૂટી.

'બેન, એકાદાર મને કહ્યું હતું કે આ ઘરમાં એવું બધું થાય છે. મેં આ વાત આપને કહી નહોતી. મહારાજે કહ્યું એટલે યાદ આવ્યું.'

'અલ્યા, આ તો વિચિત્ર કહેવાય પપ્પા અને અમી સિવાય બધાને કાલે આવું લાગ્યું.' મુસારિએ કહ્યું અને નંદને સાથ પુરાવ્યો.

અમે બને જણાં મોન ધારણ કરીને બેસી રહ્યાં.

સદ્ગુથી નાનો રાજ્ય કાંઈ બોલતો નહોતો તેણે પોતાનું મોન છોડી કહ્યું કે, ‘મેં કશું સાંભળ્યું નથી. તમે બધા ગપ્પીદાસ છો.’

‘તું બહેરો કુંઠ કે અમે ગપ્પીદાસ એ તો કાણુ જાણે!’ નંદને રાજ્યને ચીમકી આપી.

થોડી રકમકે ચાલી પછી એક રાત્રી સમગ્ર અને સુધરેલ માણસને શોભે તેવા ઠાથી મેં બધાંને કહ્યું: ‘આ બધા વહેમ છે, આપણે આતું તેવું ના માનવું જોઈએ. બહુ યાત્રી મયા હોઈએ, રાનતંત્રીઓ અમિત હોય અને એક સાધરણ અવાજ હોય તો પણ આપણને મોટો લાગે. ભૂતપ્રેત એ કેવળ જન્મ છે. આપણે આતું બધું માનીએ છીએ માટે આવા બધા વહેમો ફેલાય છે.’

મારા શબ્દો કે જેમાં હું માનતો નહોતો તે મને સુંદર લાગ્યા અને મારા એકલાના તથા મારા પત્નીના સિવાય બીજાના વહેમો દૂર કરવાનો મેં જે શાબ્દિક દાઢ ક્યો તેથી મારા પત્નીને હસવું આવ્યું હશે જે તેમણે મારી આગર સાચવવા દઆવી દીધું.

આ બનાવ બન્યા પછી મુજબર્કા મારા પત્ની અને હું એકલાં બેઠાં હતાં ત્યારે તેમણે મને હસતે હસતે પૂછ્યું:

‘તમે કેમ પેણુ જૂકું બોલ્યા ?’

‘બોધ આપના માટે.’ મેં કહ્યું.

અને હવે કાંઈને સવાલ થશે કે, ‘તમે આ બધી વસ્તુઓમાં શું માને છો ?’

‘મારો જવાબ નિમિ પ્રમાણે છે :

હું માતું છું કે નથી માનતો એ કહેવા માટે મારી ઇન્દ્રિયો સિવાય મારી પાસે બીજું કશું સાધન નથી. મારી ઇન્દ્રિયો દરેક

બાબતમાં ચોક્કસ જ હોય છે અને ભૂલો નથી કરતી એવું કહેવા હું તૈયાર નથી. જે વસ્તુ મેં જોઈ તેની હસ્તી બલે ન હોય પરંતુ તેથી મને એવો અનુભવ નથી થયો એમ તો હું ના જ કહી શકું. અનુભવ ક્યા કારણે થતો હશે એનો જવાબ હું જાણું છું ત્યાં સુધી કાઈ તત્વજ્ઞાનીએ સંતોષકારક રીતે આપ્યો નથી. ભૂતપ્રેત મનની શ્રમણા છે એ વાત જે સ્વીકારીએ - અને સ્વીકારવામાં મને જરા પણ વાધો નથી - તો સંસારનો કથો અનુભવ મનની શ્રમણા નથી એ સવાલ પૂછવો પડશે. જવાબ હંમેશાં શું સાચો જ હશે? પોતાના માનસિક વલણ પ્રમાણે સૌ મનગમતો જવાબ આપશે.

સંબંધિત છે કે માણસ મરી ગયા પછી વાસનામય રૂપે, સક્ષમ પરમાણુ સ્વરૂપે, જીવતો હોય. અમુક સ્થાને ચોંટકી ઈચ્છા ત્યાંના સ્થૂળ પરમાણુઓમાં વ્યાપી જઈને એ પરમાણુઓને સચેત કરે તેથી 'ભૂત'નો આભાસ થતો હોય. મનની શક્તિ અનંત હોવાથી અણુ પરમાણુમાં વ્યાપી જવા માટે એ શક્તિ સમર્થ હોઈ શકે. આપણે સ્થૂળદેહમાં મનનો જે અનુભવ કરીએ છીએ તે તેની ધણી જ મર્યાદિત શક્તિ છે. એટલા ઉપરથી એમ ન કહી શકીએ કે સ્થૂળદેહની પાર મન વધુ પ્રબળ શક્તિની હસ્તી ધરાવી ન શકે.

પરંતુ આ બધાં અનુમાનો છે. અનુભવ તો જે થયો તે મેં જણાવ્યો.

૨૪. શિવપુરના કમરઅલી દરવેશ

ચુમતકારો જેવા કોને નથી ગમતા ! આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ચમત્કારોની કિંમત ભલે ન હોય, પરંતુ સંસારી નજરે જેતાં ચમત્કારતું આકર્ષણ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં સીને હોય છે. ચમત્કાર જેઈ નમસ્કાર ભલે ના કરીએ, પણ એ ચમત્કાર કેમ અને કેવી રીતે થયો હશે એનો વિચાર તો જરૂર લેખજે. સાંભળેલી વાતોને આપણે વહેમ કહીને આઘી મૂકીએ, પણ નજરેનજર જોયેલી હકીકતને વહેમ કહેતા પહેલાં સાત વખત વિચાર કરવો પડે.

કમરઅલી દરવેશના સંબંધમાં મારા મોઢાભાઈ પાસેથી હકીકત જાણી હતી. એ વિચિત્ર ઘટનાનો જાત-અનુભવ કરવાનો પ્રસંગ આ મુસાફરીમાં અમને સાંપડ્યો.

પૂનાથી સોળ માઈલ ઉપર અને ભેંગલોર જવાના ધોરી રસ્તે શિવપુર નામનું એક નાનું ગામ આવેલું છે. પૂનાથી મદાયનેશ્વર જતાં મુસાફરને એ ગામ વટાવવું પડે છે. આ ગામમાં એક દરગાહ છે અને તેનું નામ છે કમરઅલી દરવેશની દરગાહ. દરગાહનાં દર્શન કરવા દિંદુ, મુસલમાન, પારસી સૌ આવે છે.

કમરઅલી એક ઓસિયા ફકીર હતા અને શિવાજી મહારાજના વખતમાં પોતે આ ગામમાં આવીને વસ્યા હતા. એમ કહેવાય છે, કે

શિવાજી એમના પ્રત્યે ધણો સહભાવ રાખતા અને દરવેશને કશી વાતની અડચણ ન પડે તેની પોતે દરકાર રાખતા. કમરઅલી બાબા પોતે સંત પુરુષ હતા અને એમને મન હિંદુ મુસલમાન બંધા સરખા હતા. ઈશ્વરને પામેલા આ દરવેશ પાસે હિંદુ, મુસલમાન બંધા જ આવતા અને એમના ચરણની રજ માથે મૂકતા.

કમરઅલીને સખ્તની સિદ્ધિ હતી. એમનો સખ્ત ખાલી નહોતો જતો. સંકટપત્રું બળ ભારે હતું અને દીન અને દુઃખી જનોના ઉપકાર અથે પોતે બંદગી ગુજારતા. અસાધ્ય રોગો પોતે સંકટપત્રા બળથી મટાડી દેતા અને ગરીબોને દુઆ આપી એમનું દુઃખ પશુ હળવું કરતા.

બેંગલોરથી પૂના આવતી વખતે અમે દરગાહના દર્શને જીવડ્યા. શિવપુર ગામની નજીક અમે અમારું રોશનવેગન અટકાવ્યું અને દરગાહ તરફ ચાલવા માંડ્યું. મુંબઈ અને પૂનાથી અસંખ્ય માણસો ત્યાં દર અહવાડિયે દર્શન કરવા આવે છે. અમારી સાથે બીજા પંદર-વીસ માણસો પણ દર્શને જઈ રહ્યા હતા.

દરગાહની આસપાસ ગાડી હતી અને થોડે દૂર એક નાની ખીણમાં ઝરણું વહેતું હતું. આ ઝરણું પાણી તાકાત અને તેજ આપનારું છે એવી માન્યતા પ્રચલિત છે. અમે બધાં ધીમે ધીમે દરગાહનાં પગથિયાં સુધી આવી પહોંચ્યાં અને એક અંજીર વેચનારીની પાસેથી થોડાં અંજીર લઈ દરગાહના એટલે બેઠાં.

જે ઈલમ વિશે અમે સાંભળ્યું હતું તે ઈલમ જોવાની અમને બધાને ધણી ઉત્કંઠા હતી એટલે અંજીર જલદી પૂરાં કરી બિલાં ચપાં અને દરગાહના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યાં.

અમારી સામે બે મોટા મોળ પથ્થરો પડ્યા હતા. આ પથ્થરોમાં કોઈ વિચિત્ર ઈલમ ભરેલો છે એ વાત અમે જે સાંભળી હતી તેની ખાતરી કરવાનો આ અવસર મળ્યો તેથી અમે બધાં રાજ રાજ હતાં.

દરેક પથ્થરને અમે એક એક જણે વારા ફરતી ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. .
પથુ પથ્થર શાનો બપોડે ?

આ બે પથ્થરોમાંથી એક પથ્થર અગિયાર મણનો છે અને બીજો નવ મણનો છે એવું સાંભળ્યું છે. અમે તે જોખ્યા નથી. પણ ચાર-પાંચ માણસોથી ન બેચ્છી શકાય તેવા પથ્થર એટલા વજનના હશે એવું માની શકાય.

આ બે પથ્થરોની બાબતમાં એવું છે, કે નવ મણનો પથ્થર નવ માણસો અને અગિયાર મણનો પથ્થર અગિયાર માણસો પોતાની એક નાની સરખી આંગળીના ટેકાથી ફૂલના દડાની માફક અદ્ધર કરી શકે એમાં નીચે પ્રમાણે વિધિ કરવાનો હોય છે :

નવ પુરુષો—સ્ત્રીઓ નહિ—પથ્થરની આજુબાજુ બેસી જાય અગર તો નીચા નમીને બિભા રહે અને દરેક પોતાની એક એક આંગળી પથ્થરના નીચલા ભાગ આગળ ટેકવે. પુરુષોમાં નાની ઉંમરના બાળકો પણ આવી શકે એટલે કે પાંચ વરસના નવ છોકરાઓ હોય તો પણ થાશે. એ પ્રમાણે આંગળી ટેક્યા પછી બધાએ એક સાથે ‘કમરઅલી દરવેશ’ એ પ્રમાણે શ્વાસ છૂંટીને બોલવાનું અને શ્વાસ મૂક્યા વગર ઉચ્ચાર ચાલુ રાખવાનો. પેલો પથ્થર રબ્બરના દડાની માફક અદ્ધર થઈ જાય અને જેવો કોઈ શ્વાસ મૂકી દે તેવો જ ધીમ ધીમે નીચે પડે. જેવી રીતે નવ મણના પથ્થરની બાબતમાં બને છે તેવી જ રીતે પેલા અગિયાર મણના પથ્થરની બાબતમાં પણ બને છે.

અમારી મંડળીમાં અમે સાત પુરુષો હતા. અમારે આ ઇલિમ જાતે અનુભવવો હતો એટલે બીજા બે માણસોને વિનંતિ કરી તેમને સાથે લઈ અમે નવ મણિયા પથ્થર ઉપર પ્રયોગ અજમાવ્યો. બધા જોળ વીંટાઈને નમીને બિભા અને એક એક આંગળી ટેકવી દીધી. પછી અમે બધાએ એક સાથે ‘કમરઅલી દરવેશ’ એવો નામોચ્ચાર કર્યો અને શ્વાસ છૂંટી રાખ્યો.

મારે આશ્વર્થની સાથે જાણાવવું પડે છે કે પથ્થર એક ફલના દડાની પેઠે બહાર થયો અને છેક ખજા સુધી આવી પહોંચ્યો. જેવો અમારાંથી એક જાણે આસ મૂકી દીધો તેવો ધડીમ દઈને તે નીચે પડ્યો. જેનો આસ પહેલો છૂટે તેની નજીકમાં પથ્થર પડી જાય છે, એવો નિયમ છે.

મારી જિત્તાસા તીવ્ર બની હતી. પછી અમે નક્કી કર્યું, કે ‘કમરબંધી દરવેશ’ નહિ પણ બીજું કોઈ નામ ઉચ્ચારવું. અમે એ પ્રમાણે ચાર-પાંચ નામો ઉચ્ચારી જોયાં, પણ પથ્થર એક તરફ પણ બહાર થયો નહિ.

અને એ જ પ્રમાણે અમે પેલા અગિયાર મણના પથ્થર ઉપર પ્રયોગ કર્યો. અને એ જ પરિણામ આવ્યું. લગભગ દસ-બાર વખત અમે આ બધા પ્રયોગો કર્યા અને તેના પરિણામે નીચે મુજબ તારતી શકયા.

૧. પથ્થર ધણો જ વજનદાર છે અને ચાર-પાંચ જાણા સાથે મળીને પણ તેમને જિંથકી શકતા નથી.

૨. કમરબંધી દરવેશનું નામ જો એક આસે અગિયાર અંગર નવ ધુરુષો ઉચ્ચારે તો દરેકની ફક્ત એક આંત્રજીના ટેકાથી પથ્થર રખરખા દડાની જેમ જિંથો થઈ શકે છે.

૩. કમરબંધી સિવામનુ બીજું કોઈ પણ નામ જોડો તો પથ્થર જિંથો થતો નથી.

૪. સ્વાસ ઘૂંટી રાખવો પડે છે.

૫. જેનો સ્વાસ પહેલો છૂટે તેની નજીક પથ્થર એકદમ પડે છે.

૬. સ્ત્રીઓને આ પ્રયોગ કરવાની મનાઈ છે. પરંતુ એમાં વહેમ સિવાય બીજું કોઈ દેખાતું નથી. હું માનું છું કે સ્ત્રીઓ પણ ‘કમરબંધી દરવેશ’ જોડીને સફળ પ્રયોગ કરી શકે.

પ્રયોગો કરીને જાગે દરગાહની અંદર ગયા. કમરઅલી દરવેશની સમાધિ ઉપર ચાદર અને ફૂલ હતાં. બાજુમાં એક ચાંલસા ઉપર 'પૂના ટાઈમ્સ' નું એક કટિંગ લટકાવ્યું હતું. પૂના ટાઈમ્સના ખબરપત્રીએ આ વિચિત્ર ધ્વજમની સવિસ્તર નોંધ તેમાં લીધી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે કમરઅલી બાબાનો મોટો જોરસ દર સાલ ભરાય છે અને હજારો હિંદુ, મુસલમાન, પારસી વગેરે ભક્તો તેમાં ભાગ લે છે. બાબાના માનમાં 'મોહુ' સરઘસ નીકળે છે અને એમની માનતાઓ મનાય છે. પથ્થરો બાબતમાં પણ 'પૂના ટાઈમ્સે' વિગતવાર અહેવાલ આપ્યો છે.

આ ધ્વજમ શો હશે? એમાં કોઈ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત રહેશે હશે? મેં આ હકીકત ધ્રુવરેખાં એ - ત્રણ વિદ્યાન ભણેલા માણસોને કહી અને કારણ પૂછ્યું, પરંતુ કોઈ મને સમજાવી શક્યું નહિ.

વિદ્યાન ને કારણ આપી શકે તો સારી વાત છે, પરંતુ ને ના આપી શકે તો એમ માનવાનું રહ્યું કે 'કમરઅલી દરવેશ' એ શબ્દની અંદર કોઈ શક્તિ હોવી જોઈએ. શબ્દ એ પ્રાણશક્તિ જ છે. અમુક શબ્દોના ઉચ્ચારથી પ્રાણશક્તિનો પ્રવળ પ્રવાહ વહેતો થાય છે એવી માન્યતા મંત્રશાસ્ત્રના જાણકારો ધરાવે છે. શબ્દની નૈસર્ગિક શક્તિ ઉપરાંત, તેમાં ને કોઈ સમર્થ યોગી સંકલ્પનું સિંચન કરે તો વિશેષ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એવી પણ માન્યતા છે.

કમરઅલી દરવેશો આ પથ્થરોમાં શા સારુ ધ્વજમ પૂરો હશે? પોતાના શબ્દમાં શક્તિ છે તે બતાવવા તેમણે આ પ્રમાણે કહ્યું હશે. તેમ કરવાથી ભક્તોની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય અને મનની અંદર વસેલી શંકાઓ નિર્મૂળ થાય એવો દેવ કદાચ હશે. સંત પુરુષો સાધારણ રીતે પોતાના શિષ્યોની અશ્રદ્ધા નાબૂદ કરવા સારુ જ ચમત્કારો બતાવે છે, એમ કરવા સારુ તેમ કરતા નથી. શિષ્યમાં જ્યારે સુરુની શક્તિ વિશે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા જાગે છે ત્યારે તેની મદદથી શક્તિ મળી વધી જાય

છે અને મનના તર્કવિતરો નિર્મૂળ થયા પછી મન વધુ સ્થિર અને સ્વચ્છ થાય છે.

લોકોમાં પોતાની વાદવાદ થાય એવી વાસનાથી કોઈ પણ સંતપુરુષ અત્યાર કરતો નથી. પ્રકૃતિમાં લીન હોવાથી અને ઈશ્વરની નજીક પહોંચી ગયો હોવાથી, એવા યોગીને લોકોની વાદવાદનો મોહ હોતો નથી. જે મનોબુમિકા એણે પ્રાપ્ત કરી હોય છે, તેમાં દામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ; એ ચાર દોષો રહ્યા હોતા નથી. હજીને તેણે જીતી હોય છે, એટલે હજી એને તાબે રહ્યા કરે છે.

સંતોની વાત જ ન્યારી છે. એમનું શરીર દેખાતી દુનિયામાં હોય છે, એમનું મન કોઈ ખીજી દુનિયામાં હોય છે. રાજિંદા સ્થૂંસ વહેવારો તેઓ કરતા હોય તે ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢી શકાય નહિ, કે તેઓ આ દુનિયામાં રચ્યાપચ્યા છે. બધા યોગીઓ સરખા હોતા નથી. દરેકની અમુક અમુક ખાસિયતો હોય છે. કેટલીક ખાસિયતો આપણને ગમે, કેટલીક ના ગમે, પરંતુ ખાસિયત ઉપરથી એની મનોબુમિકાની પરીક્ષા કરવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ. એની મનોબુમિકાની પરીક્ષા તો એના સખળા જીવન ઉપરથી જ થઈ શકે.

કમરબંદી બાબા એક મોટા સંત હતા એમાં શંકા નથી. દક્ષિણમાં હકીકત નોંધાઈ છે, તે ઉપરાંત સિધ્ધપ્રણાલિકા દ્વારા આપણને માહિતી મળે છે. એમની શક્તિનો સ્થૂંસ પુરાવો આ બે પથરો છે. પથરો કદી જૂઠી જુવાની આપે નહિ.

યોગમાર્ગ લગભગ દરેક ધર્મમાં છે. કુરાને શરીફ ગ્રંથ વિદ્યાથી ભરેલું છે. ૮૬મા પ્રકરણથી છેલ્લા ૧૧૪મા પ્રકરણ સુધી પ્રાણોપાસનાનાં જોડાં રહસ્યો લખ્યાં છે. રાત્રિનો તારક, મોટો ખનાવ, ઉપા, નગર, સૂર્ય, સંધ્યા, અંજીર, રક્તખિંદુ, દીપ્તિ, પુરાવો, મુન્નરો, ધસારો, મહા-સંપત્તિ, કાળ, હાથી, સહાય, જવાળા, અદ્વૈત; એ બધાં પ્રકરણો, કેટલાકો

માને છે તેમ, સ્થૂલ બનાવોની નોંધ નથી, પરંતુ યોગમાર્ગનાં મહત્ત્વ રહસ્યોની નોંધ છે. એમાં મનુષ્યની કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહની વૃત્તિઓ ઉપર શુદ્ધે ચડવાની સક્ષમ વાતો છે. બહારના યુદ્ધની કે બહારના દુશ્મનની વાતો નથી. મારી દષ્ટિમાં કુરાને સરીકમાં યોગમાર્ગના રહસ્યનું જોતું અને જોટું મૂલ જ્ઞાન છે તેનું અને તેટલું જ્ઞાન ઉપનિષદો સિવાય ક્યાંયે જ કાંઈ બીજી કિતાબમાં છે. ઉપનિષદમાં જે પ્રાણોપાસના છે તે જ પ્રાણોપાસના આ અદ્ભુત પુસ્તકમાં છે. ધરમાનો જે ગૃહવાદ છે તેનું જ્ઞાન કૃષીરો અને દરવેશો સિવાય સામાન્ય ધર્મશુરુઓને નથી. દરેક ધર્મમાં એ પ્રમાણ છે. રહસ્યનું જ્ઞાન સંતોને હોય છે. બીજાઓ કંઈ ઉપરના કાચકાના નિરીક્ષણમાં જિંદગી વિતાડી દે છે.

કમરબંધી દરવેશ શિવપુરની બહાર કદી જતા નહિ. ઝરણા આગળ પોતે ખેસી રહેતા અને અસ્લાહ, મિસ્મિસ્લાહ, શબ્દોનું રટણ કરતા હતા. અસ્લાહ શબ્દની અંદર ઢકાર રૂપી જે મહાપ્રાણ બયો છે તે એક જ શબ્દમાં મોટામાં મોટો અમલકાર રહેલો છે. અસ્લાહ એ મહાપ્રાણ છે અને એના રટણથી મનુષ્યની દષ્ટિ ખૂંચી જાય છે. જે મનુષ્ય અસ્લાહની જાણ જાણે છે તેને બીજા જાણ જાણવાની જરૂર જ નથી, કેમકે આખી પ્રાણુશક્તિ એ એક જ શબ્દમાં બહેલી છે. અસ્લાહ શબ્દના ઉચ્ચારથી જ હૃદયની ધમણમાં જોસ આવે છે, નાડીઓ શુદ્ધ થાય છે, વૃત્તિઓ એકાગ્ર થઈ જાય છે અને મનુષ્ય ઈશ્વરની નજીક પહોંચી જાય છે. કરોડો પુસ્તકોથી જે શાંતિ નથી મળતી તે શાંતિ 'અસ્લાહ' શબ્દનો મહાપ્રાણ છૂંટવાથી મળે છે. આખા કુરાનમાં અસ્લાહની જ તારીફ છે, એની વિશૂલિતું ઝળહળતું દર્શન છે, એ દર્શનના અંતે જે ગાઢ શાંતિ મળે તેનું નામ ધરમામ. ધરમામનો અર્થ શાંતિ થાય છે આ ધરમામ કૃષીરોનો, છે, એલિયાઓનો છે, દરવેશોનો છે. વેદની મડયાએહ પશુ એમ જ છે. એ મડયાએહને મસ્તકથી સમજવાની નથી, હૃદયથી સમજવાની છે. એટલા જ માટે ઉપનિષદોમાં 'દહરોપાસના' એટલે કે 'હૃદયોપાસના' કરવાનો આદેશ છે. મહાપ્રાણ હૃદયના દાર

આગળ ચૂંટવાનો હોય છે. એને ચૂંટવાની રીત ઓંકારના નામ છે. ઓંકાર એટલે જ ઈશ્વર, એટલે જ અસ્થાદ.

કમરઅડી બાબાની માનસપૂજા કરી, હૃદયમાં અસ્થાદનો પ્રકાશ પ્રગટાવવા આખે રસ્તે મેં એ સંતપુરુષનું ચિંતન કર્યું. મેં એમને દહ્યું, કે પથ્થર દૂધું, અસ્થાદને મને ઊંચકવાનો છે. આપ અસ્થાદને કહેજો, કે આ પથ્થરને તે ઊંચો કરે. ઈશ્વરની પાસે કંઈ માગવા માટે મારી સામકાત નથી, કારણ કે શી વસ્તુ એને પ્રિય છે તેનું મને લેવા પણ શક્તિ નથી. મારા જેવો અશક્ત માણસ વગરસમજાતું કંઈ માંગી એસે અને પાછી દુઃખી થાય એના કરતાં આપ સરખા જ્ઞાની જ મારા સામનું કંઈ અપાવશો એટલી વિનંતિ.

૨૫. શિરડીના સાંઈબાબા

કુંભરઅડી દરવેશની જાળ્યા જોઈ અમે મુંબઈ આવીને પાંચ સાત દિવસ ગાળ્યા. મુંબઈથી શિરડી જવાનો અમારો સંકલ્પ જ નહોતો. પણ અમે મુંબઈ આવ્યા ત્યારે મારી નાની સાળી મુંબઈમાં હતી. ભરતને પુત્રબધ હતો અને સુરત આગળનો રસ્તો વરસાદથી ધોવાઈ ગયો હતો. જોડે અમારે ઈંદોર થઈ ધાર અને બાગને રસ્તેથી અમદાવાદ આવવાનું હતું.

સાળીને સાંઈબાબાની સમાધિનાં દર્શનની ઇચ્છા હતી. મારાં પત્ની પણ એ મતનાં હતાં. પત્ની અને સાળી એક થઈ જાય પછી ઠાઈ પેંતિને કરો મતાધિકાર રહેતો જ નથી. હું એમની પાછળ બેસી ગયો.

બેલગામથી એક તદ્દન નવું ટાયર ચડાવ્યું પછી ત્યારે ટાયરો નવાં જ હતાં. સવારના સાડા પાંચ વાગ્યે અમે નાસિકના રસ્તે મોઢર હંઠારી. હવે પુરાનુમા હતી અને રસ્તો સિમેન્ટનો હતો. આગલાં ટાયરોમાં પચીસ રતલ હવે હતી અને પાછલાંમાં જત્રીસ હતી. રસ્તાની મનોહરતા અનુભવતાં અમે સો આનંદ વાતો કરતાં નાસિકથી લગભગ બાર માઈલ દૂર આવી પહોંચ્યાં.

કાર્યક્રમ એવો હતો, કે નાસિકથી મનભાડને રસ્તે શિરડી જઈ સવારે અગિયાર વાગ્યે દર્શન કરી પાછાં ફરી સીધાં ઇંદોરથી ઉગૈન બેપડી જવું. શિરડીમાં રાત રોકાવાની ઠાઈની ઇચ્છા નહોતી.

નાસિકથી જરાબર બાર માઈલ દૂર પાછલું ટાપર કે જે તદ્દન નવું હતું તે ખેતી જ ગયું. પંકજર પડ્યા જેવું ના લાગ્યું. નીચે ઊતરી જોયું તો બધું રબર બગી ગયું હતું. અંદરની ટયુઅર પણ બગી ગઈ હતી. અમે બધાં આશ્ચર્યમાં પડી ગયાં. આખી દક્ષિણની મુસાફરી કરી પણ આવું બન્યું નહોતું. ફાઈવર મૂંઝાતો હતો.

આખરે અમે ખીજું ટાપર ચડાવ્યું. એ રપેર ટાપર પણ નવું હતું. ખીજા આઠ માઈલ કાંઠા ત્યાં એ ટાપર પણ ફક્ત ફક્ત કરતું ખેતી ગયું. અમે બધાં એકબીજાના સામુ જોવા લાગ્યાં. ટાપર ચિરાઈ ગયું હતું! અમારે નાસિકથી ચાર માઈલ દૂર આમ અઠે દારકા થયું. એક લોરીને આખરે ઊભી રખાવી અમારે ફાઈવર તથા મુરારિ જે નવાં ટાપર ખરીદવા નાસિક ઊપડ્યા. મેં તેમને ત્રણ સો રૂપિયા આપ્યા. મેં મુંબઈથી મારા મોટા ભાઈ પાસેથી તે લીધેલા. જરૂર તો નહોતી પણ રસ્તો જો અને જરૂર પડે તો એટલી રકમ વધારે રાખી સારી એવું લાગવાયી. મુરારિ તથા ફાઈવર આખરે જે નવાં ટાપર સાથે આવી પહોંચ્યા ત્યારે જરાબર એક વાગ્યો હતો અને તડકા કહે મારું કામ. જે ટાપરના જરાબર ખસો પંચાણું રૂપિયા થયા હતા અને લોરીવાળાને બક્ષિસ વગેરે મળી જરાબર ત્રણ સો ઉપર આંકડો પહોંચ્યો.

જમી પરવારતાં જે-અઢી વાગ્યા. નવું ટાપર ચડાવી અમે નાસિક આવી પહોંચ્યાં.

શિરડી જવાનો વિચાર અમે મોડો વાળ્યો નહિ. એ તો હવે રપટ જ હતું કે રાતવાસો અમારે શિરડીમાં જ કરવાનો હતો. સાડા ત્રણને સુમારે અમે શિરડીને રસ્તે પડ્યાં.

મારે કહેવાનું રહી ગયું, કે મારી જમણી સાથે વાળતોડમાંથી ફાલ્લી થઈ તેમાંથી સગીને ગૂમકું થયું હતું. છેક જેગલોરથી હું હેરાન —પરેશાન થઈ રહ્યો હતો અને પાટાપટી કરતો ઊતરતી પનોતીને ગાળો

હેતો હતો. મારા પત્ની તથા સાળા બેમાંથી કોઈને મારી વેદના પ્રત્યે કમદર્દી જેવું લાગતું નહોતું. એ બંને તો સાંઈગામામય બની ગયાં હતાં. મારા દર્દે મારી આધ્યાત્મિકતા કચડી નાખી હતી.

મનમાડથી કોપરગામને રસ્તો ધાધી કરતાં ઘણા ખરાબ નીકળ્યો. વાંકાચૂંકા ચીજો અને ખાડા ખિયાઓએ મોટરને કચ્ચરધાણુ કાઢવા માંડ્યો. 'યુનિવર્સલ જોઈન્ટ' કચડ કચડ તડંગ તડંગ બોલવા લાગ્યો. કોપરગામ આગ્યું ત્યાં તો કચડ-કચડમાંથી કચડડડ-કચડડડ શરૂ થયું. કોઈવરે ગાડી અટકાવી. પંખાની પુત્રીનું બેરીંગ તૂટી ગયું લાગતું હતું. તે ઉપરાંત જોઈન્ટ લગલગ અડીને રહ્યો હતો. કોઈવરે કહ્યું કે, પંખાની પુત્રી નવી નહિ મળે તો ગાડી ચાલી રાકશે નહિ. કોપરગામમાં પુત્રી મળે તેમ નહોતું.

શિરડી ખરાબર આઠ માઈલ દૂર હતું અને સાંજના સાત વાગ્યા હતા. મારા પત્ની તથા સાળા સાંઈમય હતાં. તેમણે કોઈવરને કહ્યું કે કોઈ થવાનું નથી, હું તારે મોટર હંકાર. આરાને આધીન થઈ કોઈવરે કચડડ કરતી મોટર ઉપાડી. મારો જીવ અદર હતો. એક બાબુ ગૂમડાનું દર્દ. બીજી બાબુ જોઈન્ટ અને પંખો બંને તડાતડ તૂટી જવાનો ભય ! મને પત્ની તથા સાળા બંનેને વડવાનું મન થયું હતું, પણ મારા દુઃખાવાએ મને કમજોર કરી મૂક્યો હતો, યુનિ બનાવી દીધો હતો.

તડડ તડંગ, તડડ તડંગ કરતી મોટર ન્યારે સાંઈગામાને આંગણે પેહોયો ત્યારે જોઈન્ટની ચાકીઓ લીધી થઈ ગઈ હતી. મોટરને ઊભી રાખવી પડી નહિ, પોતે જ ઊભી રહી ગઈ. મોટરમાં મિચ્છારી ધાકી ગઈ હતી, અપંગ થઈ ગઈ હતી.

સાંઈગામાનું સ્થાન નિહાળતો બંને બહેનો હર્ષમાં ઊભી રહી. દુઃખ મારે પોટો ખોલવા લાગ્યો. મારું મન મારા ગૂમડામાં હતું. ગૂમડા ઉપર ગુસ્સે થઈ મેં જોરથી પોટો તાણી બાંધ્યો. મેં મારા પત્નીને

સંભળાવ્યું પશુ ખરું કે મને મુંઝાઈથી ઘેર જવા દેવાને બદલે અહીં ધસડી લાવી તમે ક્યાં પુણ્યનાં પોટલાં આંધવાનાં છો ? મારી ટીકા તરફ દુર્લક્ષ કરી એ લોકોએ સાંઘ્યાળાની મસીદ તરફ ચાલવા માંડ્યું. એમની પાછળ પાછળ હું મારા પગને ધસડતો ગયો.

ફૂલના હારતોરા, નાગિયેર, અગરબત્તી, ધૂપ વગેરે ખરીદી એ લોકોએ સાંઘ્યાળાના સમાધિમંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. હું પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

ત્યાં મેં સાંઘ્યાળાની જળવલ્લભાન પ્રતિમા જોઈ. એ મુખાકૃતિમાં વિરાગ, વિરહ, વેદના અને આનંદ, એ ચારે ભાવોનું સંમિશ્રણ મેં જોયું. મારે કહેવું જોઈએ, કે એ પ્રતિમામાં ચૈતન્ય હતું અને એ ચૈતન્ય મને આવકારતું હતું.

સાંઘ્યાળાની બેસવાની ઢખમાં જ કેવી મોહિની છે ! એક સ્થિતપ્રજ પુરુષ કેવી રીતે બેસતો હશે તે જોવું હોય તો સાંઘ્યાળાની પ્રતિમા જુઓ. રાનીનો ઢંગ સદા જુદો હોય છે. એ ઢંગ નૈસર્ગિક હોય છે, અતુકરશ્મિયો હોતો નથી. રાની પોતાના આસન સાથે જ જન્મ્યો હોય છે, અતાની બીજનું આસન ચોરવા બળ છે. આસન કદી ચોરી શકાતું નથી, ચોર પકડાઈ જાય છે.

સાંઘ્યાળાની પ્રતિમામાં હું નિમગ્ન બની ગયો. મારું હૃદય મને કહેતું હતું કે, હું મારું લેણું લેવા આવ્યો હતો. દેવું ચૂકવવાની તો વાત જ નહોતી, કેમ કે હું નિષ્કિંચન હતો. સિખારી શવ બાદશાહને શું આપવાનો હતો ! પ્રતિમા ઉપર વહેતો ચૈતન્યનો ઝરો હું જોતો હતો. સાંઘ્યાળાની ડોક મંદમંદ ખૂલતી હતી.

સાંઈ કાણુ હતા ? તેઓ તો એટલું જ કહેતા કે હું બધે છું, બધાનો છું, બધામાં છું. તેમનું શરીર હિંદુ હતું, મુસલમાન હતું, પારસી હતું, ખ્રિસ્તી હતું કે યહૂદી હતું એની કાંઈને બાજુ નથી.

એમણે એ વિશે કશું કહ્યું નથી એટલે એ હકીકત બિનજરૂરી ‘દર્શ’ એમ આપણે માની લેવાનું. એવી ચર્ચા કેવળ કુતૂહલ સિવાય બીજા કાંઈ રસ પેદા કરી શકતી નથી.

શિરડી આવ્યા ત્યારે તેમની ઉંમર સત્તર અઢાર કે વીસ વરસની હતી. સને ૧૮૧૨માં તેઓ શિરડી આવેલા. ‘કયાંથી એ કાંઈ જાણતું’ નથી. શિરડીમાં પોતે આવ્યા તે આવ્યા. દેહ છોડ્યો સને ૧૯૧૮માં એ છાપન વર્ષમાં એમણે મસીદના એક ખૂણા ઉપરથી બીજા ખૂણા સિવાય બીજી કાંઈ મુસાફરી કરી નહિ. આખરી મુસાફરી પણ ત્યાં જ કરી. સતો વિલક્ષણ વ્યક્તિઓ હોય છે. તેમને શરીરનો સંબંધ હોય છે, પરંતુ વળગણ હોતું નથી. શરીરનો ભાર પોતે ઉપાડતા હોતા નથી. વડોદરાના શ્રી. નૃસિંહાચાર્ય પોતાની અદ્ધર વર્ષની ઉંમરથી ખેંતાળાસ વર્ષની ઉંમરે નિર્વાણ પામ્યા ત્યાં સુધી વડોદરાની પોતાની મૂંપડીમાં પશ્ચા રહ્યા. જીવભાવ ઓળંગી ગયેલા સતો સુદ્ધ મહે ગમે ત્યાં વિચરતા હોય છે, ગમે તે જોતા હોય છે, ગમે તે સાંભળતા હોય છે. પોતાના લક્ષ્યોનાં હલ્લમાં તેઓ સરળતાથી વ્યાપી જાય છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસને, રમણ મહર્ષિને, સાઈબાબાને કે કાંઈ પણ સંતને મનુષ્યદેહના કારણે ‘મનુષ્ય’ માની લેવા એ જૂલ છે. શરીર-વિદ્યાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ બધા ‘મનુષ્યો’ અરા અને માણીવિદ્યાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે ‘પ્રાણી’ પણ અરા, પરંતુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી એ પરિભાષા જૂલ ભરેલી છે. જરા ઊંડેથી વિચારીએ. ભગવાન બદિનાયનું મંદિર ‘ઈમારત’ છે અને માણેકચોકનું શૈવમૃદ પથુ ઈમારત છે. એનો અર્થ એટલો જ કે બનેલા ઘડતરમાં ચૂનોમાટી છે. પરંતુ તેથી શું? બને વસ્તુઓ નિરાળા વહેવાર સિદ્ધ કરે છે. સંત યુગ એ મનુષ્યરૂપે ‘ઈશ્વર જ’ છે. બીજા કોયે ઈશ્વર આપણે જોવાના હતા ?

‘રાતના દંસ’ વાંચે સાઈબાબાની આરતી ચંપાની હતી. અમે બધાં

બાબાની સમાધિ આગળ બેઠાં. એક સંગીતકાર ભકતે બાબાની સમાધિને સાદાંગ પ્રણામ કરી તુકારામના અલંગ શરૂ કર્યાં. મેં જોયું કે બાબાનું મસ્તક બાજે મંદમંદ ડોલતું હતું. ભકતના મસ્તક સાથે તેની સંવાદિતા સાગતી હતી.

મારું ગૂમડું હું વીસરી ગયો. આરતી વખતે બધાં ઊભા થયાં. આરતી પછી બધાંએ બાબાની ભસ્મ-ઉદી-લીધી. મને એમાં શ્રદ્ધા નહોતી. સાંઈબાબાની પ્રતિમાથી હું સંતુષ્ટ હતો. મારા પત્નીએ મારા કપાળમાં ભસ્મ ચોપડી. મેં વિરોધ પણ ના કર્યો.

ત્યાંથી અમે બધાં ઉતારે આવ્યાં. રાતના અગિયાર વાગ્યા હતા. મારા પગે ડુઃખાવો નહોતો. મેં પાટો છોડ્યો. ઘા રૂઝાઈ ગયો હતો !

બીજે દિવસે અમારે નીકળવાનું હતું. બાબાને જિંદગીભર શટલો દીપી આપનારી વૃદ્ધ બાઈને મળવાનું બન્યું. લક્ષ્મીબાઈ બાબુ વર્ષનાં છે. બાબા એમને લક્ષ્મીબાઈ કહેતા. બાબા એની પાસે શટલો ધડાવતા. મોજ આવે તો પોતે ખાવ. નહિ તો ફૂતરાને ખવડાવી દે. લક્ષ્મીબાઈ ચિડાય તો બાબા કહે : ‘એ હું જ છું. એની જૂખ મારી જ છે. માઈ ! તું અને હાંકી ન કાઢ.’

લક્ષ્મીબાઈની વાત સાંભળી સાંઈબાબાનું મેં ચિંતન ક્યું. મને પેક્ષી સંસ્કૃત પંક્તિ માઠ આવી દેહાભિમાને મલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્માનિ । બાબાનું દેહાભિમાન ગળી ગયું હતું, કારણ કે અખંડ ચેતનપ્રવાહની સાથે તેઓ એકતાન બની ગયા હતા. ફૂતરાનો ચેતનપ્રવાહ અને સાંઈ નામના સંતનો ચેતનપ્રવાહ એક જ છે એવી માત્ર ખાતરી નહિ પણ અનુભૂતિ એમને થઈ ચૂકી હતી. જુદાઈ તો નામ અને રૂપની જ છે. બીજી કઈ જુદાઈ ?

સાંઈબાબાએ પોતાના નિર્ગોષ પહેલાં લક્ષ્મીબાઈને નવ રૂપિયા

આખા હતા, જે તેમણે સાચવી રાખ્યા છે. એ નવનો અર્થ નરધા લાકિન છે.

લક્ષ્મીનાથએ મને કશું કે જાણાતો ગુએ પાર વિનાતો હતો. તેઓનું વર્નન નિર્દોષ જાળક જેવું હતું. ચલમ પીધા કરે. ચૂસામાં લાકડું સનન જાળ્યા કરે અને આનંદમાં આવી જાય ત્યારે ગાતા ગાતા અનાજ ફળવા ખેસી જાય. રોગીઓના રોગ મટાડી દેતા, દુઃખિયાનાં દુઃખ દૂરી લેતા, અને બધું 'અસ્થા માલિક'ને અપણું કરી દેતા. એમની જોગજની હાડી સદા ખુલ્લી રાખતા. બદાર પડેલી એ હાડીમાંથી ફૂતરાં, કાગડાં, બિખારીઓ - ગમે તે ગમે ત્યારે પેટ ભરીને ખાઈ લેતા. જો કાંઈ વધુ હોય તો જાખા પોતે ખાતા, નીકર ડમણું લઈ લિણા માગી લાવતા.

જાખા કશું જ ભણ્યા નહોતા, નિરક્ષર હતા. કોઈ એમને પુસ્તક ખતાવતું તો લાથમાં લઈ ઉંધુંચતું કરી પાનાં ફેરવી પાછું આપી દેતા અને પછી પૂછતા, કે એમાં શું છે ? મોજમાં આવે તો કોઈને વાંચવાનું કહી એક એ વાક્ય સાંભળી દરેક વાક્ય અને દરેક શબ્દના અર્થ પૂછના. એક અર્થમાંથી અનેક અર્થ કાઢી ખતાવતા અને આખરે પેપો માણસ થાકી જતો. જાખા કહેતા, કે અનુભવ વગર અર્થ જ ના હોય.

સ્વ. શ્રી. હંસદેવજી અવધૂતના નિકેદના પરિચયમાં જેઓ જાખા હશે તેમને ખ્યાલ હશે, કે હંસદેવજીએ કદી પુસ્તક વાંચ્યું કે લખ્યું નહોતું. પુસ્તક જોઈ હંસદેવજી એક જાળકની માફક હસતા ખીંચી બેઠાતા. આપણે જો એમને કહીએ કે આ લેખકે આમ લખ્યું છે તો હંસદેવ જાખા મોજથી કહે કે 'વિખા હોગા. લેકિન હમને તો નહીં લિખા હૈ. ફિર કયા ખાત ?' આ વાક્યમાં કેવું ગહન સત્ય ભર્યું છે ! સંત પ્રરૂપ પોતાના અનુભવને જ સર્વસ્વ માને છે. એક વખત એને પ્રકાશનું દર્શન થાય છે પછી એ દીવાસળી શોધવા નીકળતો નથી. રામકૃષ્ણ પરમહંસને, રમણમહર્ષિને કે નૃસિંહાચાર્યને પુસ્તકોમાંથી પ્રકાશ લેવો પડતો નહિ.

લક્ષ્મીબાઈને મળ્યા અને મોટરમાં બેઠાં. મોટરની પુલી તથા જોઈન્ટ ચાલે ત્યાં સુધી ખરા એવી વિરાગવૃત્તિ વ્યાપી હતી. આશ્ચર્યની સાથે મારે જણાવવું પડશે, કે છેક ધૂળિયા સુધી અમારી મોટર વગર આંચકે આવી શકી. ધૂળિયામાં અમને સ્પેરપાર્ટ મળ્યા ત્યાં સુધી એણે અમને જરા પણ હોરાન ન ક્યાં એટલું જ નહિ પણ જોઈન્ટ પણ તદ્દન મૂંગો બની ગયો હતો.

ગૂમકું, ટાપર, પુલી અને જોઈન્ટ એ બધાને અને શિરડીના આ અલૌકિક સંતના સંકટપત્તે શું કરી સગાઈ સંબંધ હશે ?

૨૬. મહાકાલની તપસ્વિની

શિરડીથી અમે ધૂળિયા ગયા અને ત્યાં એક રાત ગાળી, વહેલી સવારે અમે ઇંદાર તરફ રવાના થયાં. અમારે ચાર કલાકમાં ઇંદાર પહોંચીને ત્યાં જમી પરવારી ઉજળેન જવું હતું. મોટર ઠીક ઠીક થઈ ગઈ હતી અને અમારી સુસાફરી નિર્વિઘ્ને પૂરી થશે એવી અમને આશા હતી.

ધૂળિયાથી ઉજળેનનો રસ્તો રળિયામણો નહોતો. જમીન સૂકી ભંડ હતી અને ગરમી ખણી હતી. નર્મદાનો પુષ્પ એળંગતાં ઠંડા પવનની લહેર અનુભવી અને પછીનો રસ્તો જોતજોતામાં કપાઈ ગયો. ખરાબર સાડા અગિયાર વાગ્યે અમે ઇંદાર પહોંચી ગયાં અને જમી પરવારી જર અપેરે દેવાસને રસ્તેથી ઉજળેન ઊપડ્યાં. જપોરનો તડકો અમારા જેવો ધીખતો હતો. આખરે લગભગ એ અઢી વાગ્યે અમે ઉજળેન પહોંચ્યાં.

અમારે ફક્ત જગવાન મહાકાલેશ્વરનાં દર્શન કરી ધાર થઈ દાહોદ અને ગોધરાને રસ્તેથી અમદાવાદ વહેતું વહેતું પહોંચી જવું હતું. ઉજળેનમાં એ કલાકથી વધારે રોકાવાની અમારી કોઈની ઇચ્છા નહોતી.

ઉજળેનમાં મને સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય યાદ આવ્યા અને મહાકવિ કાલિદાસની મધુર પંક્તિઓ આપોઆપ સુંજવા લાગી. ચારે તરફ હું

કાલિદાસને જોવા લાગ્યો. મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં પણ કાલિદાસને જોડેલો દુ જોતો હતો.

મહાકાલેશ્વરનું મંદિર આગ્ર્યું અને જય મહાકાલ કરતી અમારી મોટર થંભી. આપણાં બાર જ્યોતિર્લિંગમાંનું આ એક અતિવિખ્યાત જ્યોતિર્લિંગ જોઈ આનંદ થયો. ઇતિહાસનાં પડો ખૂસતી ગયાં અને કદપનાની પાંખો ફેલાવા લાગી.

ભગવાન મહાકાલના જ્યોતિર્લિંગનાં દર્શન કરી બ્રાહ્મણો પાસે વેદોચ્ચાર કરાવ્યો. વેદવાણી સાંભળીને અમારા સૌના આત્મા ઝસન થયા. પછી અમે મંદિરમાં ફરવા લાગ્યાં. દક્ષિણાલેખી બ્રાહ્મણોને તેમની નહિ પરંતુ અમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સંતોષી અમે મંદિરની બહાર આવીને આ મંગાવી. હજી અમારે ક્ષિપ્રા નદી ઉપર જવાનું બાકી હતું.

બહાર આવ્યા પછી પણ અમને કોઈ જગ્યાને એસવા દેવું નહોતું. માગણોનું કીડિયારું ઊભરાયું હતું. એક બે ને પાંચ નવા પૈસા આપતે આપતે પરચૂરણની અમારી કાથળા ખાલી થઈ ગઈ.

‘તમને જો મહાકાલ ભગવાનમાં શ્રદ્ધા હોય તો તમે માગો છો કેમ?’ હું કેટલાકાને પૂછતો. તેઓની પાસે જવાબ નહોતો. પછી હું ઉપદેશ આપવાના ‘મુક’માં આવીને કહેતો: ‘માગો છો માટે નથી આપતો. માગેનું આપવું તે દાન નથી.’

આવે ઉપદેશ આપવાથી મને ટાટક વળતી. હું મારા પર ખુશ થતો. ઉપદેશની અસર કશી થઈ હોય તેવું લાગ્યું નહિ. દયા નામની અમારી નમળાઈને કે જે કહો તેને પીમળાવી નાખવાની કળા આ બધા માગણોએ સારી રીતે હાંસલ કરી હતી.

તેવામાં મારી નજર અમારાથી થોડેક જ છેટે જોડેથી એક આકૃતિ

તરફ ગઈ. એ આકૃતિ કોઈ યુવાન ઓની હતી. તપેલા તાંબા જેવા એના મેનિઃ વર્ણ હતો. આટલા માગતા હતા પરંતુ એ સ્ત્રી એક તસ, પણ ખસતી નહોતી. એના અંગ ઉપર એક સફેદ વસ્ત્ર હતું અને આંખોમાં વિરાગની ખુમારી હતી. ખીડી ખીટી ખીટી ધુમાડા જેની વિચારમાં લીન તે બેસી હતી.

માગણીની હાર ચાલુ હતી. અમારી પીગબેલી દયાનો લાલ લઈ એ બધા પાઈ પેસે લઈ જતાં હતાં. અમારે ખીન્ન પાંચ રૂપિયાનું પરચૂરણ મગાવવું પડ્યું. હું જોયા કરતો હતો, કે પેલી યુવાન તપસ્વિની પોતાનું આસન છોડી માગવા આવતી નહોતી, અને પોતે અમારી તરફ પણ જોતી નહોતી. આખરે હું એની નજીક ગયો. એણે મારા તરફ અને મેં એના તરફ જોયા કયું.

‘ક્યાંનાં છા?’ મેં પૂછ્યું.

‘માડું શરીર બિહારનું છે.’ એણે વિરક્તિથી જણાવ્યું.

‘ખાવા-પીવાનું મળી રહે છે?’

‘મહાકાલને માથે ચિંતા છે.’

એના જવાબો એની મરન દશાના સૂચક હતા. ઈશ્વરને આગણે બેસીને બીજા માગવી તેના સમાન બીજી કઈ નાસ્તિકતા? કોઈ પણ ધર્મમાં ‘માગવા’નું કહ્યું જ નથી, દરેક ધર્મમાં ‘આપવાનું’ કહ્યું છે. જેને ઈશ્વરમાં ખરી શ્રદ્ધા હોય છે તે કદી માગતો નથી ઈશ્વરનું નામ બોલીને બીજા માગવી એના સમાન બીજું કયું પાપ હશે?

અમે એ તપસ્વિનીને ભોજન કરાવ્યું. ખાનુમાં બેઠેલા ખૂમચા-વાળાએ નીચે મુજબ હકીકત કહી :

‘હેલા એકાદ વરસથી આ તપસ્વિનીની અહીં આવી છે. એ

કાઈની પાસે દદી કર્શુ માગતી નથી. એ ભાગ્યે જ કર્શુ ખોલે છે. દાઢ, તાપ અને વરસાદમાં આ એક જ વસ્ત્ર પોતે રાખે છે. એની પાસે એકે વાસણુ નથી. કાઈને ઈચ્છા હોય અને એને 'ખાવાનું' અપાવે તો પોતે ખાય છે, નહિતર બૂખી પડી રહે છે. પોતાનાં માખાપ તરીકે એ મહાકાલને ઓળખાવે છે. એ કાઈના ઉપર કદી ક્રોધ કરતી નથી તેમજ માયા પણ દાખવતી નથી. એને કાઈ પૂછે કે તમારે કાંઈ જોઈએ છે, તો કહે છે, કે મહાકાલને પૂછો. બે ત્રણ બીડી મળે છે તો ખુશ રહે છે. કદી ખોલતી નથી, અગર માત્ર જરૂર પૂરતું જ ખોલે છે. કાઈને એને જૂનાં અને ઊતરેલાં કપડાં આપે તો પોતે લેતી નથી. શરીર એ ભગવાનનું મંદિર છે, એને જૂનાં અને ઊતરેલાં કપડાં ના પહેરાવાય, એવી મનઃક્રમ્ભુ' એ કહે છે. રાતે એ ભાગ્યે જ ઊંઘતી હોય છે અને દિવસે પણ આ ઝાડ નીચે બેસી રહે છે.'

ખૂમયાવાળાની હકીકત સાંભળી મેં તપસ્વિની તરફ જોવા માંડ્યું. એ તો આઘી બેડી બેડી બીડી પીતી હતી. એને એવી કઈ સ્થિર વસ્તુમાં રસ-હશે, કે આવી રીતે બેસી રહેતી હશે? મારે એના મનના તરંગો જોવા હતા. હું ફરીથી એની નજીક ગયો.

‘શાના વિચારમાં બેસી રહો છો?’ મેં પૂછ્યું.

એણે મને જવાબ આપ્યો નહિ. મેં સતોષ માન્યો.

[વચાર તો એ જરૂર કરતી હતી, પરંતુ એની ચર્ચામાં એને-પડવું નહોતું. વાતચીત કરવાથી પોતાની રસસમાધિનો ભંગ થશે એ વિચારે તે મૌન રાખતી. પોતાનો અનુભવ એને શાંતિ અને તૃપ્તિ આપી રહ્યો હતો. બાહ્ય જગત સાથે એને કંઈ ન છૂટકાનો જ સંબંધ સેવવો હતો. એ સંબંધ પૂરે થતાં એ પોતાના અંતરમાં ઊંડી ઊતરી જતી.

શાંભવ યોગિનીઓ વિષે મારી જે અત્ય સમજ છે તેના આધારે-

હું જાણીપીય, કે આ યુવાન તપસ્વિની એવી એક શાંભવ યોગિની હતી. એને ૫૮ ચક્રોનો ભેદ થવાની બહુ વાર નહોતી. મૂલાધાર ચક્રમાં ઓંકારના મંત્રખીજનો નિદેશ કાઠિ સમર્થ ગુરુએ કર્યો હતો. મૂલાધારથી સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર પર્યંત એને મત્રોદ્ભવ યર્ધરહ્યો હતો. મત્રોદ્ભવનું નામ જ 'જ્યોતિઃ સિંગ' છે. જે મહાકાશ ભગવાનની એ વાત કરતી હતી એ મત્રોદ્ભવના પરિણામે વ્યાપેલું જ્યોતિસિંગ હતું.

આ બધું ગપાટક છે એવું માનનારાઓને મારે એટલું જ કહેવાનું કે અભ્યાસ અને અનુભવ વગરનું બધું ગપાટક છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ કાઠિ કાઠિ પંડિતે લખેલી હજાર પાનાની ચોપડી નથી. એ ચોપડી વાંચીને કાઠિ તત્ત્વજ્ઞાની થઈ શકતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાનનો હિંમત ઉપાસનાના અંતે થાય છે. ઉપાસનામાં આપું મંત્રચાત્ર સમાઈ જાય છે. મંત્ર એ ફક્ત અક્ષરો નથી પરંતુ ગુરુના કૃપાકટાક્ષથી હૃદયમાં સિંચાયેલી શબ્દશક્તિ છે. કૃપાકટાક્ષ કોના ઉપર જતરે છે ? જેના હૃદયમાં અહંકારનો સંપ્રદાય થઈ પ્રેમભાવ જામત હોય છે, જે કેવળ કુતૂહલી નથી, જેનામાં લોભ અને મોહની માત્રા બહુ ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે, તેવાને ગુરુનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે.

આવું બધું માનવા મારે આ જમાનો જે તૈયાર ના હોય તો આ જમાનો યોગમાર્ગને કદી ઓળખી શકવાનો નથી.

યોગીજનો સાધારણ રીતે અસાત રત્ન જેવા હોય છે. એમને જાહેરાતો પસંદ હોતી નથી. એમને 'બહાર' લાવો તો પશ્યુ તેઓ સદા 'અંદર' જ વસે છે. તેઓ કદી 'શિખો' કરતા નથી. એમની પાસે જતા અંતરતા હો, દિશ મળી ગયું હોય અને કાઠિ પામો તો જુદી વાત છે, પશ્યુ કંઠી - બાંધવાની હોતી નથી.

લગભગ પચીસ વાગ્યે અમે હિન્દુ ઓડયું. પેલી તપસ્વિની તો બેઠી હતી તેમ જ વિચારમાં બેસી રહી. એની પાસે બે ફેરી મૂકી અમે

વિદાય લીધી. ધારને રસ્તે ચતા પહેલાં અમે ક્ષિપ્રાને કાઢે ગયાં. ક્ષિપ્રા પણ પેલો તપસ્વિની જેવી શાંત, સૌમ્ય અને આત્મનિષ્ઠ લાગી. હજારો વર્ષથી તે પણ શુ પોતાના આંતર તરંગોમાં મસ્ત વહેતી નથી ? એને કયા કોઈની સાથે માયામમતા છે ? એને કયાં કોઈની સાથે વેરઝેર છે ? એના કંઈ આવી એના પાણીમાં નાહી જાયો તો અને ધંટારવ કરી જાયો તો એ તમને ના કહેતી નથી. અને ના આવે તો બોલાવતી પણ નથી.

મનોહર ચિત્રો લગભગ દોઢેક હજાર વર્ષથી જાણે અમારી રાહ જોતાં હતાં. અમને જોઈને એ ચિત્રો અકુલ્લિત બની મયાં અને પોતાની કહાણી મન મૂકીને કહેવા લાગ્યાં. એ કહાણી સાંભળતો સાંભળતો હું દોઢ હજાર વર્ષોનો ગાળો વીસરી ગયો.

લગભગ નવેક વાગ્યે અમે બાધ છોડ્યું અને ગોધરા સુધીના સો માર્ગલનો પંથ પૂરો કર્યો, ત્યારે બરાબર બાર વાગ્યા હતા. મધ્યાહ્નનો સૂર્ય ખાસ કઠતો નહોતો. નાસ્તો કરી, પેટ્રોલ પુરાવી, ભરબપોરે અમે ગોધરા છોડ્યું, ત્યારે લગભગ બે વાગ્યા હશે. અમારે પાંચ વાગ્યાની આ ઘેર જઈ પીવી હતી. અમે જ્યારે દક્ષિણની આ યાત્રા શરૂ કરી ત્યારે આ પીને બરાબર સાંજે પાંચ વાગ્યે પ્રસ્થાન કર્યું હતું એટલે તે જ સમયે પહોંચવું એવું નક્કી કર્યું હતું.

સાડા ત્રણ વાગ્યે અમે નડિયાદ આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં દમેક મિનિટ જોટી થઈ છેલ્લી ફાળ શરૂ કરી. મારે જણાવવું જોઈએ, કે બરાબર પાંચને ટકારે અમારા બહાદુર રથરાજે અમને અમારા ધરના દરવાજામા મૂકી દીધાં. ઊતરીને બધાએ અમારા રથરાજને ચામડ્યો. એના માઈલોમીટરે અમને કહ્યું, કે એણે ચાર હજાર ચાર સો અને છોતેર માર્ગલ કાપ્યા હતા અને હવે પોતે આરામનો હક્કદાર હતો. મારે સાબાર હોમરવું ઘટે કે આ યાત્રાનું પુણ્ય અમારા એ પરોપકારી મિત્રને શાંતે જતું હતું.

૨૭. પૂણાહુત

મૂહાકાલ અને ઉત્તૈનને નમસ્કાર કરી અમે અમારી મુસાફરીની પૂણાહુતિ શરૂ કરી. અમે ઉત્તૈન છોડ્યું ત્યારે લગભગ ચાર વાગ્યા હતા, છતાં લગવાન સહસરશિખની ઉમ્મત શમી નહોતી. મુસાફરીનો યાત્ર ચડ્યો હતો અને આગની છેલ્લી રાત ધારના ડાક બંગલામાં ગાળી અમદાવાદ ભેગા થઈ જવાની ઉત્કંઠા પ્રબળ હતી. સૂરજ નમી ગયો અને ધારાનગરીની સીમ દેખાઈ. ડાક બંગલા આગળ આવી પહોંચતાં જ અધારુ થઈ ગયું હતું. નરીમ પાધરું હોવાથી બંગલામાં જગ્યા મળી અને ચા-પાણી અને નાસ્તો કરી અમે પ્રશનુમા રાત્રિમાં નિદ્રાને આધીન થઈ ગયાં. અમારી મુસાફરીની આ છેલ્લી અને સુખાલીસમી રાત્રિ હતી. આવતી કાલનો સૂર જાણે અમને વધાવતો હોય તેમ વહેલો વહેલો ઢોડી આવ્યો.

પાંચના દોકારે અમે બધાં ઊડી ગયાં અને છ વાગ્યે અમારો રથરાજ વિજેતાની છટાથી ચાલવા લાગ્યો. સવારની મંગલતામાં શીલોની સૂમિત્રી ઉજ્જડતા કડી નહિ અને બાધ પહોંચ્યાં ત્યારે લગભગ આઠ વાગ્યા હતા અને ચાની તલપ ચડી આવી હતી. ચા પીને અમે બાધની નગ્નદીક આવેલી બૌદ્ધ શુદ્ધઓ જોવામાં એકાદ કલાક ખર્ચી નાખ્યો.

બાધની શુદ્ધઓ અંદરથી બતાવવા માટે ત્યાંના સરકારી માધ્યસ ઝોટી બત્તી લઈ અમારી સાથે ફર્યો. ઘોર અધારામાં શુદ્ધની અંદરનાં

મનોહર ચિત્રો લગભગ દોઢેક હજાર વર્ષથી જાણે અમારી રાહ જોતાં હતાં. અમને જોઈને એ ચિત્રો પ્રકુલિત બની મયાં અને પોતાની કહાણી મન મૂકીને કહેવા લાગ્યાં. એ કહાણી સાંભળતો સાંભળતો હું દોઢ હજાર વર્ષોનો ગાળો વીસરી ગયો.

લગભગ નવેક વાગ્યે અમે બાધ છોડ્યું અને ગોધરા સુધીનો સો માર્ગલનો પંથ પૂરો કર્યો, ત્યારે બરાબર બાર વાગ્યા હતા. મધ્યાહ્નનો સૂર્ય ખાસ કઠતો નહોતો. નાસ્તો કરી, પેટ્રોલ પુરાવી, બરબપોરે અમે ગોધરા છોડ્યું, ત્યારે લગભગ બે વાગ્યા હશે. અમારે પાંચ વાગ્યાની આ ઘેર જઈ પીવી હતી. અમે જ્યારે દક્ષિણની આ યાત્રા શરૂ કરી ત્યારે આ પીને બરાબર સાંજે પાંચ વાગ્યે પ્રસ્થાન કર્યું હતું એટલે તે જ સમયે પહોંચ્યું એવું નક્કી કર્યું હતું.

સાડા ત્રણ વાગ્યે અમે નડિયાદ આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં દસેક મિનિટ ખોટી થઈ છેલ્લી ફાળ શરૂ કરી. મારે જણાવ્યું જોઈએ, કે બરાબર પાંચને ટકારે અમારા બહાદુર રથરાજે અમને અમારા ધરના દરવાજામાં મૂકી દીધાં. ઊતરીને બધાએ અમારા રથરાજને ધ્યાનકર્યો. એના માર્ગલોમીટરે અમને કહ્યું, કે જોણે ચાર હજાર ચાર સો અને છોતેર માર્ગલ કાપ્યા હતા અને હવે પોતે આરામનો હક્કદાર હોતો. મારે સાબાર ઉમેર્યું ઘટે કે આ યાત્રાનું પુણ્ય અમારા એ પરોપકારી મિત્રને કાળે જતું હતું.